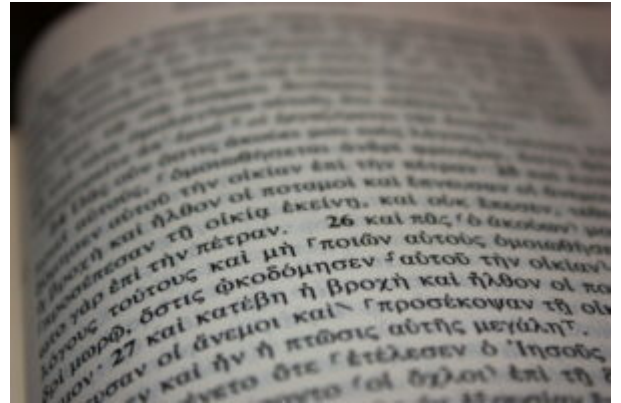

VERIDICITATEA ISTORICĂ A NOULUI TESTAMENT

Autor: Silviu Vaipan † | 9 iunie 2022

I. INTRODUCERE

„O poveste cu adevărat măreață ar putea include un sacrificiu măreț al dragostei, săvârșit de cel mai însemnat personaj al acesteia.”¹ (Joshua L. Rasmussen, *„How can Reason lead to God”*, p. 156).

Richard Bauckham subliniază în *God Crucified* : „Cele mai profunde caracteristici ale hristologiei Noului Testament apar când includerea lui *Hristos cel exaltat* în identitatea divină implică lui *Hristos cel crucificat* în aceasta, și când tiparul hristologic al umilirii și al glorificării este recunoscut ca revelator de Dumnezeu, într-adevăr, ca revelația definitivă a cine este Dumnezeu.”² Nu se poate să trecem cu vederea peste modul cum teismul creștin, în Hristos, devine cu mult mai profund, înălțat și valoros decât orice altă descriere a lui Dumnezeu realizată de celelalte sisteme religioase. În Hristos, aspectul de fractal al Adevărului devine evident și aducător de nădejde. În El, imanența și transcendența, numinosul și cotidianul, omenitatea și Dumnezeirea sunt una, anunțând că El poate fi cunoscut atât în urcare, cât și în coborâre, atât în glorificare, cât și (cu atât mai mult) în kenoză, atât în dreptate, cât și în iubirea care Se jerește. El este „eternul Altul”, cu neputință de cuprins de mințile oamenilor, dar și Marele Preot milos, ispășit în toate, fără de păcat, care empatizează cu suferințele și căderile noastre; El este Regele care șade pe tron și totodată robul care stă la mijloc, la durere. Hristos anunță că adevărul e identificat cu dragostea, așa încât fundamentul Ființei, al realității ultime, nu poate fi înțeles prin cuvinte ca plictiseală, monotonie, dezamăgire, pasivitate sau moarte. Mai degrabă, în Hristos, *„Bunătatea și credincioșia se întâlnesc, dreptatea și pacea se sărută.* (Psalmi 85:10)

Unii ar numi elementele hristologice din Evanghelii ca aparținând „lumii narrative”, „tărâmului mitologic”, „al discursului”, punându-l în contrast cu „lumea obiectivă”, cu

existența sub soare, de aici, de acum, cu viața fizică. Noi știm dar că Hristos e Cuvântul, adică, am putea spune, face parte din lumea „discursului”, a „poveștii”; de asemenea, știm că El poate fi privit ca „mit”, ca figură arhetipală, din care poate fi extras sens și semnificație pentru omenire. Dar este El doar atât? Scriptura răspunde astfel: „Cuvântul S-a făcut trup și a locuit printre noi...” (Ioan 1:14). Cu alte cuvinte, creștinismul susține că lumea „narativă” și cea obiectivă se întâlnesc în Isus din Nazaret. De aici răsare întrebarea: este Hristos al teologiei același cu Hristos al istoriei? Această întrebare dă tonul scrierii textului de față.

Pe parcursul secolului trecut, multe s-au scris despre Hristos și despre Noul Testament. O perspectivă renumită din prima jumătate a secolului XX a susținut acumularea treptată, în straturi multiple, a detaliilor despre Hristos - în special cele ce țin de supranatural.³ Aceasta a dus la criticarea aspră a veridicității Noului Testament, propunându-se un model asemănător folclorului în ce privește „dezvoltarea” Evangheliilor și a istorisirilor despre Hristos. Comunitatea creștină inițială, în viziunea aceasta, a cosmetizat evenimentele reale despre Isus, adăugând la viața Sa elemente supranaturale, care nu reflectă realitatea celor întâmplate.⁴ Tradiția primei comunități creștine ar fi văzută, din acest punct de vedere, ca fiind necontrolată și informală.⁵ Mai mult, intenția bisericii creștine ar fi fost nu păstrarea cu scumpătate a tradiției despre Hristos, ci cea de a transforma viața Sa în simplu mecanism ce împlinea funcțiile comunității. Nu vom insista momentan asupra criticii schițate, dar trebuie reținut că moștenirea pe care a lăsat-o în urmă cercetarea de acest tip încă planează în gândirea populară, deși a fost respinsă în mare parte de majoritatea cercetătorilor.⁶ Richard Bauckham confirmă ce am subliniat: „Acest tip de transmitere [referitoare la tradiția necontrolată și informală] reprezintă ceea ce persoanele vestice moderne preconizează despre tradiția orală atunci când presupun că este nevrednică de încredere.”⁷

În realitate, continuă scepticii, Hristos era doar doar un profet excentric sau un revoluționar social, un rabin neînțeleș sau chiar o legendă creată ca replică a religiilor misterelor. Oricum, fie una, fie alta, El nu era Hristos al Noului Testament ci era altcineva. În încercarea de a-L dezgropa pe Isus din Nazaret din straturile legendare care l-au acoperit, unii cercetători și-au construit un Hristos propriu, care seamănă mai mult cu rodul imaginației lor, decât cu Cel prezentat în Evanghelii. În fine, Hristos nu trebuie dezgropat nicidecum, după părerea mea. Hristos a înviat și mormântul Lui e gol. Însă pentru a face o astfel de afirmație, trebuie ca sursele primare după care ne ghidăm să fie credibile din punct de vedere istoric. Dacă acesta e cazul, perspectiva lui C. S. Lewis, pe care o susțin, ar fi adevărată: „Povestea despre Hristos este pur și simplu un mit adevărat: un mit care ni se prezintă la fel ca celelalte, dar cu diferența extraordinară că s-a întâmplat cu adevărat...”⁸.

Pe de altă parte, dacă Noul Testament nu poate fi considerat o sursă credibilă din punct de vedere istoric, creștinismul își pierde fundația. Așa cum subliniază Richard

Bauckham, „...este greu de văzut cum credința creștină și teologia pot coexista cu o atitudine de neîncredere radicală față de Evangheliile.”⁹ De fapt, același lucru îl menționează și apostolul Pavel când exclamă: „dacă n-a înviat Hristos, atunci propovăduirea noastră este zadarnică și zadarnică este și credința voastră.” (1 Corinteni 15:14)

Prin urmare, ne propunem în această lucrare un demers în care să analizăm și să oferim argumente în favoarea veridicității istorice a întâmplărilor din Noul Testament. Pentru început, vom analiza credibilitatea textului actual nou-testamentar prin punerea în discuție a transiterii acestuia și a autorității pe care a avut-o pentru primele comunități creștine. O parte centrală a lucrării noastre se va referi la tradiția din spatele documentelor scrise, dorind să arătăm că Evangheliile au la bază martori oculari și că aparțin celei mai bune practici istoriografice din antichitate. Nu în ultimul rând, vom aduce câteva argumente interne propuse de cercetători, care vor susține teza noastră, pentru ca, în cele din urmă, să privim subiectul din punctul de vedere al mărturiilor externe și prin lentila arheologiei. Astfel, în urma unei analize general-introductive a temei, vom căpăta o mai mare încredere în a susține teza potrivit căreia Noul Testament este o colecție de cărți antice demne de crezare din punct de vedere istoric.

II. TRANSMITEREA TEXTULUI

Potrivit specialiștilor, cărțile Noului Testament au fost scrise între anii 50-100 d. Hr. și aparțin, prin urmare, spațiului literar al lumii antice.¹⁰ Evangheliile și cartea Faptele Apostolilor conțin informații cu caracter istoric și geografic, la fel ca celelalte scrieri din canon care, cu excepția Apocalipsei, aparțin genului epistolar.¹¹ Înainte de a discuta despre credibilitatea informațiilor din Noul Testament, dorim să schițăm în linii mari o analiză a integrității transiterii textului ce îl compune.¹² O întrebare relevantă în acest sens poate fi formulată astfel: este conținutul textului Noului Testament din prezent același cu cel din manuscrisele originale? De pildă, unii dintre sceptici sugerează că, în realitate, nu putem cunoaște ceea ce ar fi spus scrierile inițiale ale Noului Testament, din cauza numeroaselor diferențe dintre manuscrise și copiile ulterioare. Iată ce remarcă bine-cunoscutul cercetător în critică textuală Barth Ehrman în cartea sa, *Misquoting Jesus*, lăsând impresia cititorilor săi că, în fapt, textul original al Noului Testament nu poate fi recuperat:

„Cu cât am studiat tradiția manuscriselor NT, cu atât am realizat cât de radical a fost alterat textul cu trecerea timpului, în mâinile scribilor...”¹³.

„Nu doar că nu posedăm originalele, dar nu avem nici primele copii ale acestora. Nu deținem nici măcar copii ale copiilor originalului sau copii ale copiilor ale copiilor originalului. Ceea ce avem sunt copii făcute târziu – mult mai târziu. (...) Și aceste copii sunt diferite unele de celelalte în mii de alte locuri... în atât de multe locuri, încât nici măcar nu știm câte diferențe sunt.”¹⁴

Argumentul lui Ehrman, cercetător popular, declarat acum ateu, apare în cartea sa în felul următor: (1) între copiile Noului Testament și originale există o diferență de timp considerabilă¹⁵, „fapt care ne face să ne putem îndoi că știm ce ar fi spus originalele”¹⁶; (2) există un număr de diferențe exorbitant între manuscrise, „...mai ales în privința celor mai timpurii, sugerând că nu putem afirma că textul a fost copiat cu foarte mare atenție”¹⁷; (3) scribii „...au alterat textul Noului Testament, chiar schimbându-i mesajul de bază în câteva locuri semnificative.”¹⁸ În consecință, o critică de tipul acesta poate portretiza documentele Noului Testament ca netransmițând ceea ce autorii acestora au consemnat inițial în manuscrisele originale, numite autografe.

A. PĂSTRAREA ȘI COPIEREA MANUSCRISELOR

Faptul că autografele s-au pierdut nu este de neașteptat, întrucât este natural ca după aproximativ două milenii să nu supraviețuiească scrieri consemnate inițial pe papirus (cel mai probabil).¹⁹ Ca orice altă scriere antică, aceasta a ajuns până la noi printr-un proces laborios de păstrare și copiere, iar lipsa de infaibilitate a scribilor pe parcursul acestuia a dus, inevitabil, la coruperea manuscriselor.

Este ușor să ne imaginăm cum anumite greșeli se pot strecura în textul copiat atunci când realizăm că rolul copiștilor era unul istovitor, care cerea o atenție deosebită. Să nu mai menționăm că în primele trei sute de ani ale creștinismului, copierea s-ar fi realizat nu de puține ori în vremuri când comunitatea creștină, fiind persecutată, a reprodus manuscrisele clandestin sau în condiții neprielnice. Diferențele textuale dintre manuscrise nu ar trebui să ne ducă însă în vreun fel la deznădejde, căci în cea mai mare parte, această problemă a fost rezolvată odată cu dezvoltarea criticii textuale, disciplină care analizează și compară diferite variante textuale spre a reconstitui varianta cea mai apropiată de textul inițial. Un factor care contribuie semnificativ la o reconstituire precisă a textului constă în multitudinea fără de precedent a manuscriselor pe care le deținem. Spre exemplu, deținem mai mult de 5800²⁰ de manuscrise parțiale sau totale din limba greacă ale Noului Testament, față de alte lucrări ca *Iliada* lui Homer, care are în prezent 643 de manuscrise, *Războiul Peloponisiac* de Tucidide, care are doar 8 manuscrise, sau lucrările lui Tacit, care se bazează pe doar două manuscrise.²¹ În afara manuscriselor grecești, așa cum reamintește Daniel Wallace în *Dethroning Jesus*, mai găsim multe alte traduceri ale Noului Testament în limbile coptă, siriacă, armeană, gotică, arabă și latină. De pildă, „manuscrisele latinești sunt în număr de aproximativ 10.000”²², așa cum susține cercetătorul indicat mai sus. Multitudinea manuscriselor este uimitoare în raport cu celelalte scrieri antice, fapt care crește acuratețea cu care criticii textuali vor putea să reconstruiască textul original. De asemenea, Bruce Metzger și Bart Ehrman afirmă în cartea *The New Testament Documents* că:

„Pe lângă dovezile textuale derivate din manuscrisele grecești ale Noului Testament și din versiunile timpurii, criticul textual are numeroase citate

scripturale disponibile care sunt incluse în comentariile, predicile cât și în celelate tratate scrise de Sfinții Părinți. Într-adevăr, atât de multe sunt aceste citate, așa încât dacă toate celelalte surse ale textului Noului Testament ar fi distruse, acesta ar putea fi reconstruit practic din ele [scrierile Părinților Bisericii, s.n.].”²³

Pe lângă acestea, prin disciplina criticii textuale, se poate reconstitui textul original al Noului Testament cu o acuratețe de peste 99%.²⁴ În al doilea rând, manuscrisele Noului Testament au circulat liber, prin diferite linii de transmisie²⁵ și în diverse locuri ale lumii, printr-un proces necontrolat de puterea politică sau eclesială.²⁶ O chestiune importantă este că, în perioada scrierii documentelor, autorii acestora sau ucenicii lor erau încă în viață pentru a putea supraveghea dacă mesajul transmis de ei inițial coincidea cu mesajul scrierilor din comunitățile lor. Dacă în decursul primului secol s-ar fi strecurat erori semnificative în text sau pe cale orală, lucrul acesta ar fi devenit evident.²⁷ După cum știm, apostolii însiși erau preocupați în a lupta împotriva învățăturilor false pe care le-a întâmpinat biserica primelor veacuri.²⁸

În privința transmiterii textului nou-testamentar, unii au considerat că parcursul copierii manuscriselor a fost asemănător „telefonului fără fir.” Cu alte cuvinte, în procesul copierii primelor manuscrise, exista posibilitatea ca textul să fi fost modificat sau corupt încă din primele generații, fie inventiv, fie prin hazard. Folosind manuscrisele deja corupte, următoarele generații de scribi ar fi transmis mai departe conținutul cărților așa încât, asemenea jocului menționat, textul care ajunge la scribi târzii va fi deja corupt într-o măsură semnificativă. O perspectivă de acest fel nu se poate aplica Noului Testament din varii motive. Un motiv foarte important este prezența unor multiple linii de transmitere a manuscriselor, așa încât acestea au fost distribuite geografic în diferite zone ale Imperiului.²⁹ Dacă textul unui manuscris dintr-o linie de transmisie anume ar fi fost corupt, ar fi rămas totuși imposibil ca aceleași modificări intenționate sau neintenționate să fie impuse și celorlalte manuscrise. Cercetătorul modern, prin urmare, are la îndemână manuscrise din diferite zone ale lumii și de diferite generații, care aparțin unor familii specifice. În plus, manuscrisele grecești pot fi puse în lumina citatelor din părinții apostolici.³⁰ E nespun de folositor să înțelegem că manuscrisele Noului Testament nu trebuie judecate prin prisma culturii moderne, care are la bază tiparul, știința de carte și alfabetizarea. Creștinismul avea la bază o cultură non-literată și orală, despre care vom discuta mai târziu, dar care este esențială pentru a putea înțelege de ce manuscrisele cele mai timpurii, la care nu avem acces, au presupus o transmitere stabilă a mesajului consemnat în ele.³¹ Dacă înțelegem scrierea textului în afara dezvoltării tradiției creștine, strâns legată de un mediu cognitiv în principal *aural*³² în care scriitorii Noului Testament erau imersați, riscăm să nu înțelegem ce a avut loc între momentul formării bisericii, la Rusalii, și punerea în scris a primelor documente creștine. Cum afirmă și J. Ed Komoszewski în *Reinventing Jesus*:

„Perioada dintre Hristos și scrierea Evangheliilor a fost orice altceva, dar nu una adormită. Evanghelia s-a răspândit, iar relatările despre viața și învățăturile lui Hristos au fost repetate de sute sau chiar mii de ori de către martori oculari temeinici... [De asemenea,] cultura evreiască a primului secol era una bazată pe memorizare. Acest fapt, laolaltă cu declarațiile martorilor oculari dar și cu confirmarea amintirilor în comunitate, mai degrabă decât prin indivizi particulari, susține cu tărie cătradiția orală din spatele Evangheliilor scrise a fost o sursă de informație stabilă și de nădejde.”³³

În acest context al tradiției orale trebuie privită redactarea Noului Testament. Subliniem acum ceea ce vom relua mai jos, și anume că diseminarea Evangheliei în mod oral a precedat documentelor creștine și a rămas preeminentă în biserică chiar după redactarea lor.³⁴ Scrierea Evangheliilor ar trebui, prin urmare, să fie bazată pe un model care recunoaște *textele orale* ca fundament al textelor scrise, și care, după așternerea lor în scris, au rămas la fel de preeminente.³⁵ Divorțarea documentelor scrise de tradiția prestată oral a primelor comunități creștine e lipsită, așadar, de responsabilitate istorică.

B. DIFERENȚE TEXTUALE

E necesar să remarcăm că, în pofida diferențelor între manuscrise, a faptului că numărul inițial al acestora depășește cu mult numărul manuscriselor de care dispunem și a faptului că niciun manuscris nu este identic cu vreun altul, situația Noului Testament nu este deloc îngrijorătoare.³⁶ Dimpotrivă, diferențele dintre manuscrise pot fi catalogate în diferite categorii: diferențe gramaticale; diferențe minore, care implică sinonime și care nu afectează traducerea; diferențe importante, dar nu viabile și, în sfârșit, diferențe importante și viabile.³⁷ Diferențele sunt atât de numeroase întocmai fiindcă deținem o multitudine de manuscrise. Mai puțin de 1% dintre acestea³⁸, însă, fac parte din categoria diferențelor importante și viabile.³⁹ În plus, un element deosebit de relevant este că niciuna dintre aceste discrepanțe nu afectează doctrinele cardinale ale Noului Testament: nicio învățătură importantă nu depinde de acestea.⁴⁰

C. VECHIMEA MANUSCRISELOR NOULUI TESTAMENT

Din cele peste 5000 de manuscrise ale Noului Testament, cele mai importante aparțin perioadei din jurul anului 350 d. Hr, dintre care se disting *Codex Vaticanus*, care se găsește la biblioteca Vaticanului în Roma, sau *Codex Sinaiticus*, găsit la British Museum în Londra. De asemenea, au fost descoperite porțiuni de manuscrise chiar și cu 100 sau 200 de ani mai timpurii, cum ar fi grupul de manuscrise *Chester Beatty Biblical Papyri*, făcut public în anul 1931, și care constă în porțiuni din 11 codice de papirus, trei dintre care conțin majoritatea scrierilor Noului Testament.⁴¹ Unul dintre ele conține epistolele pauline, împreună cu Epistola către Evrei, și a fost datat ca aparținând începutului

secolului al III-lea. Un altul, alcătuit din Faptele Apostolilor și Evanghelii, a fost datat în prima jumătate a secolului al III-a, iar ultimul, care conține Apocalipsa, „...aparține jumătății aceleiași secol”⁴². Cel mai vechi manuscris parțial care a fost datat în jurul anului 130 d.Hr, numit P52, conține câteva versete din capitolul 18 al cărții Ioan și arată că aceasta era în circulație după 40 de ani de la scrierea sa în zona Egiptului, unde a și fost descoperit.⁴³

D. NOUL TESTAMENT ȘI PĂRINȚII APOSTOLICI

Scrierile părinților apostolici demonstrează, iarăși, prin diverse aluzii și citate, că multe cărți ale Noului Testament erau considerate autoritative în vremea lor și că circulau în tot Imperiul Roman între anii 96-160 d. Hr. De pildă, Clement Romanul (n. 35 - d. 99 d. Hr.), episcop în Roma, în scrisoarea sa către Corinteni din anul 96, citează din diferite porțiuni ale epistolelor pauline și ale evangheliilor. Ignațiu (n. cca. 35 sau 50 - d. între 98 - 117 d.Hr.), episcop al Antiohiei, în anul 108 d.Hr, redactează la rândul său câteva scrisori, în timpul drumului său spre martiriu, care includ citate din evanghelii și din epistolele pauline. Asemenea este și Policarp (n. 69 - d. cca. 155 d.Hr), care a scris în jurul anului 110 d.Hr, în cazul căruia găsim același fenomen.⁴⁴

Apare întrebarea dacă deținem manuscrise destul de apropiate de surse, așa încât să poată fi considerate de încredere în raport cu evenimentele și detaliile consemnate. Faptul că unii sceptici discută despre o diferență prea mare de timp între manuscrisele de care dispunem și cele originale nu arată decât că aceștia folosesc un standard prea înalt pentru textul Noului Testament, față de alte documente istorice.⁴⁵ Spre exemplu, nimeni nu ar pune la îndoială autenticitatea scrierilor lui Herodot sau ale lui Tucicide, cele mai vechi manuscrise cu scrierile lor fiind datate cu mai mult de 1300 de ani de la scrierea originalelor.⁴⁶ Din punct de vedere al veridicității istorice al întâmplărilor Noului Testament, faptul că avem documente care exprimă fidel textul original și că multe din lucrările nou-testamentare au fost considerate autoritative de către Biserică încă de la sfârșitul secolului I adaugă încă un pilon la teza noastră.

E. DATA SCRIERII DOCUMENTELOR NOULUI TESTAMENT

Criticii istoricității Noului Testament au reliefat că scrierea fiecărui document ce îl compune a fost prea târzie și, prin urmare, relatările din acestea nu pot fi luate în serios la nivel istoric.⁴⁷ Noi însă susținem că scrierile despre care discutăm sunt, în fapt, destul de timpurii, ba chiar fără precedent în acest sens față de celelalte lucrări antice. În cazul epistolelor pauline (în număr de 13), amintim că Pavel le-a redactat cândva între anii 50-60 d. Hr. Aceasta ne interesează întrucât, dacă acceptăm că moartea lui Isus Hristos a avut loc în anul 30-33 d. Hr., scrierile pauline ar fi considerate cele mai timpurii mărturii ale mesajului evangheliei. În ele sunt atestate evenimentele majore din viața lui Hristos, cum ar fi existența, crucificarea și învierea Sa.

Putem zice, în cazul de față, că putem stabili cu multă certitudine perioada misionară a apostolului Pavel. Din datarea cercetărilor, se poate deduce că expulzarea evreilor din Roma a avut loc în anul 49 d. Hr. și, în consecință, conform pasajului din Faptele Apostolilor 18:2, Pavel a ajuns în Corint „...în cursul anului 50 d. Hr.”. Plecarea lui Pavel spre Roma e datată în anul 60 d. Hr., așa încât „...cadru temporal pentru epistolele pauline este de la circa 50 până către sfârșitul anilor 60.”⁴⁸ F.F. Bruce scoate în evidență anii scrierilor epistolelor lui Pavel astfel: Epistola către Galateni, aprox. în anul 48, 1 și 2 Tesaloniceni în anul 50, Filipeni în 54, 1 și 2 Corinteni în 54-56, Romani în 57, Coloseni, Filimon și Efeseni în circa 60, iar epistolele pastorale în anii 63-64.

În privința Evangheliilor, putem susține că acestea (poate cu excepția Evangheliei după Ioan) au fost scrise până în 70 d. Hr, an care ne reamintește de căderea Ierusalimului. Bazându-ne pe viața lui Pavel și pe relatările lui Luca, putem conchide că Faptele Apostolilor a fost scrisă nu mai târziu de anul 60-62 d. Hr.⁴⁹ Există dovezi din ce în ce mai multe pentru datarea menționată, cum ar fi aceea că Faptele Apostolilor nu menționează distrugerea Ierusalimului, dărâmarea Templului sau martiriul lui Pavel. Ținând cont de faptul că aceste omiteri nu sunt consonante cu stilul autorilor Noului Testament de a reliefa împlinirea concretă a profețiilor, putem afirma că această carte trebuie să fi fost scrisă înainte de 64 d. Hr.⁵⁰ Aceste argumente, dacă sunt viabile, arată că Evanghelia lui Luca a fost scrisă în jurul anului 60 d. Hr, înainte de scrierea cărții Faptele Apostolilor, care o succede ca un al doilea volum.⁵¹ Acesta ar implica, așadar, ținând cont că majoritatea cercetărilor sunt de acord că Marcu a fost prima evanghelie scrisă⁵², că e succedată de Matei, iar mai apoi de Luca⁵³ și că, în felul acesta, evangheliile sinoptice au fost redactate până la cel mult 30 de ani de la moartea Mântuitorului. Dacă F.F. Bruce susține că Matei ar fi fost scrisă imediat după cucerirea Ierusalimului, el afirmă totuși că redactarea ei ar fi fost realizată la o distanță satisfăcătoare de mică de evenimentele pe care le relatează.⁵⁴

Chiar dacă am postula o datare târzie a cărților Noului Testament, aceasta ar fi foarte bine explicată de mediul cognitiv din care scriitorii Evangheliilor făceau parte. Lumea antică era imersată în oralitate. Doar o nișă minoritară din societatea antică era alfabetizată.⁵⁵ În acest context, informațiile circulau oral și erau primite și memorizate *aural* (auditiv). Este foarte complicat să înțelegem această problematică, atâta vreme cât folosim o lentilă post-Gutenberg sau, una chiar mai recentă, a erei digitale, în care majoritatea informațiilor e stocată în tomuri și librării virtuale.⁵⁶ Atât în societatea elenistică, cât și în cea romană, învățarea și educația se bazau pe oralitate și pe auzirea informațiilor. Chiar după implementarea scrisului în societățile antice, oralitatea a rămas predominantă. Diferența în antichitate nu ar fi între accentuarea în principal a oralității în detrimentul textului scris, ci între dominanța păstrării/transmiterii informației prin auzire și cea bazată pe text. Oamenii din mediul antic nu erau iliterați ci, mai corect spus, non-literați.⁵⁷ Prin urmare, erau în mare parte dependenți de memorie, care era mult mai mult pusă în valoare și folosită decât astăzi.⁵⁸ Societatea

iudaică era bazată pe oralitate într-o manieră asemănătoare. Rabinii din primul secol sunt celebri întrucât se pare nu au lăsat nimic scris posterității. Doar după două secole au început să se dezvolte scrieri legate de spusele rabinice.⁵⁹ Tora era văzută în primul secol ca bipartită: exista o Tora scrisă, reprezentată de Legea lui Moise, și una orală, care își reclama originile imediat de după perioada post-exilică și care s-a dezvoltat ca o necesitate a expansiunii jurisprudenței iudaice. John Walton afirmă că în perioada antică „documentele erau scrise pentru biblioteci... Centrul atenției era pe inscripționarea elementelor culturale valoroase în interiorul oamenilor.”⁶⁰ Mai apoi, Hristos Însuși era considerat un rabin de către Evangheliști. Fiind vorba de un context cultural bine stabilit, este cu totul de așteptat ca Isus să nu fi lăsat nimic scris ucenicilor Săi.⁶¹ Walton continuă:

„Oralitatea, deci, era *modus operandi* pentru ascultătorii lui Isus, iar Isus a acomodat stilul învățării Sale conform respectivului context cultural. Ca să le vorbească «pe limba lor», El Se adresa altora folosind în principal povestiri, întrebându-i imagini, acțiuni dramatice, metafore ș.a.m.d, așa încât să transmită adevărul. Isus era un învățător itinerant, care se adresa unei societăți *non-literate*. Chiar dacă oamenii erau familiari la o a doua mână cu textele scrise, lumea lor era dominată de preeminența auditivului. Cunoașterea lor era mai puțin determinată de ceea ce textele afirmau și mai mult de cei care le citeau și le interpretau. Audiența lui Isus nu avea niciun motiv în a se aștepta ca spusele Sale să fie reproduse în scris.”⁶²

În plus,

„El a dat mai departe «mantaua» [cu aluzie la Ilie și Elisei] discipolilor săi, ceea ce, în schimb, le-a conferit autoritate cuvântului lor oral. Martorii oculari au înmânat mai departe texte orale referitoare la ce a făcut și afirmat Isus, care au devenit la rândul lor fundamentul Evangheliei după Luca... Ioan erau un martor oral al vieții lui Isus cu mult timp înainte să aștearnă ceva în scris, dar când a făcut-o, autoritatea textelor lui orale s-au transpus textului scris. Aceasta este structura autorității unei culturi orale.”⁶³

Cu alte cuvinte, este cu totul de așteptat, folosind modelul unei tradiții orale bine definite de la începutul creștinismului, ca textele scrise să nu fi apărut ca necesare pentru primii apostoli. Intenția lor, așa cum am subliniat, era să disemineze mesajul Evangheliei, în mod oral, asemenea Învățătorului lor, cât mai departe și cât mai repede cu putință. Motivele principale pentru care Evangheliile au fost scrise la datele menționate sunt: în primul rând, apostolii au ajuns, în mod natural sau prin persecuție, la sfârșitul vieților lor, iar perioada de dinaintea lui 70 era numai potrivită pentru a fixa mărturia lor în scris. În al doilea rând, prima generație de creștini au înțeles, cu cât s-au

apropiat de bătrânețe, că revenirea iminentă a Domnului nu ar fi avut loc neapărat în timpul vieții lor. Însă, pe lângă acestea, fiecare scriitor al Evangheliilor a avut motivele sale proprii pentru care au pus în scris evenimentele despre Hristos.⁶⁴

III. MĂRTURII INTERNE

Atunci când ne referim la istorisirile Noului Testament ca fiind veridice, noi avem, de fapt, așteptarea ca scriitorii lui să fi fost onești față de faptele consemnate. În acest punct al discuției, devine necesară înțelegerea provenienței etnice a scriitorilor Noului Testament și impactul pe care o are aceasta asupra mentalității scriitorilor. Aceștia erau în mare parte evrei, ceea ce implica o asumare a unui Legământ *al adevărului* consemnat în Scripturi, laolaltă cu toate preceptele și poruncile Legii. Încă din Vechiul Testament, Dumnezeu se revelează pe Sine ca Unul care nu minte: „Dumnezeu nu este un om ca să mintă...” (Numeri 23:19). Doar înțelegând sfințenia lui Dumnezeu din Vechiul Testament, putem să înțelegem care era mentalitatea evreilor despre „buzele mincinoase [care] sunt urâte Domnului” (Proverbe 22:12). Aceeași învățătură răzbate și în Noul Testament. Spre exemplu: „Nu vă mințiți unii pe alții...” (Coloseni 3:9-10), „De aceea, lasați-vă de minciună...” (Efeseni 4:25). Evident, aceste versete, alături de multe altele, demonstrează că regăsim în Noul Testament un accent deosebit pus pe rostirea adevărului și pe trăirea în conformitate cu el. De asemenea, scriitorii Evangheliilor precizează în mod direct intenția lor de a transmite adevărul celor întamplate, așa cum găsim în pasajele biblice Luca 1:1-4, 1 Ioan 1:1-6; 2 Petru 1:16, Apocalipsa 22:19 etc. Aceste informații se îmbină perfect cu faptul că apostolii au dat de nenumărate ori dovadă că erau gata să moară pentru adevăr, așa cum e subliniat în Noul Testament sau de tradiția Bisericii. Există oameni care își dau viața pentru ceea ce cred că e adevărat, dar care, totuși, se înșală în privința celor susținute. Dar nu despre acest tip de oameni discutăm când ne referim la apostoli. Ei au trăit lângă Hristos timp de trei ani și jumătate, și, prin urmare, ar intra în categoria celor care și-ar da viața pentru ceva despre care ar ști sigur că e fals, în cazul în care ar fi plăsmuit fapte despre Hristos. În lumina rațiunii cred că e destul de rezonabil să susținem că, dacă ucenicii ar fi inventat evenimente despre Hristos, cum ar fi Învierea Sa, ar fi fost absurd ca să fi fost gata mai apoi să sufere sau să își dea viața pentru cele susținute.

Chiar dacă nu putem cunoaște cu certitudine modul în care au murit toți apostolii sau apropiații acestora, Scriptura (cât și tradițiile cele mai timpurii, cum ar fi cele care evidențiază moartea martirică a lui Pavel sau Petru în Roma) ne confirmă totuși că au dat dovadă în nenumărate rânduri că erau pregătiți să sufere și să moară pentru adevărul propăvăduit.⁶⁵ Aceasta ar spulbera mitul conform căruia apostolii nu credeau cu tărie în cele propăvăduite, în Evanghelia care avea ca premiză și stindard istoricitatea învierii lui Hristos.⁶⁶

A. CRITERIUL ISTORIC AL RUȘINII

Pentru a determina câte dintre cele menționate în Evanghelii reflectă realitatea, cercetătorii folosesc anumite *criterii ale autenticității*. Acestea includ: criteriul disimilitudinii, criteriul atestării multiple, criteriul rușinii, criteriile lingvistice sau chestiuni precum congruența culturală și scopurile autorului. Adeseori, criteriile au fost folosite în mod negativ, pe când ele pot fi de fapt folosite doar pozitiv. De pildă, folosind criteriul disimilitudinii, o afirmație atribuită lui Hristos are o probabilitate mult mai ridicată de a fi autentică dacă nu e comună contextului religios de atunci (religiei iudaice) sau teologiei comunității creștine. Însă nu am putea aplica acest principiu ca să determinăm cu o mai mare probabilitate ce *nu a spus Hristos*. Mai exact, nu putem să folosim principiul invers și să susținem că doar ce este unic lui Hristos e adevărat. În cazul acestui criteriu, folosirea sa ilegală l-ar divorța pe Isus totalmente de contextul cultural, de orice fel de influență dinspre religia iudaică și de orice fel de moștenire lăsată în sânul comunității formate în jurul Său. Folosirea principiilor în mod distorsionat e tentantă, iar ca dovadă avem grupul de cercetători liberali Jesus Seminar, care au aplicat criteriile în sens negativ nu de puține ori, în încercarea de a reconstrui spusele lui Hristos din Evanghelii.⁶⁷ Ei susțin că doar „18 la sută din cuvintele lui Isus sunt autentice – provenind de la Hristos fie verbal, fie conceptual.”⁶⁸

Ca un exemplu potrivit al *criteriilor autenticității*, amintim câteva detalii despre criteriul rușinii (sau criteriul deosebirii). Printre argumentele interne care cresc probabilitatea credibilității Noului Testament sunt consemnările despre fapte care ar fi fost împotriva reputației și a bunului nume ale scriitorilor lui, ale apostolilor sau ale primei comunități creștine. În lumina acestuia putem stabili că, în cazul în care Noul Testament consemnează evenimente jenante sau rușinoase despre primii creștini, respectivele fapte sunt probabil veridice. E greu de acceptat că autorii Noului Testament ar fi inventat fapte care să îi fi pus pe aceștia într-o lumină negativă. De pildă, în Evanghelii, ucenicii sunt portretizați ca neînțelegând mesajul învățătorului lor (Ioan 12:16; Luca 18:34), neavând adeseori credință (Marcu 4:40; Matei 17:20) sau părăsindu-l pe în momentele Sale cele mai grele (Marcu 14:50; Ioan 16:32). În Evanghelii, ucenicii sunt cei care se ceartă în Brvința întâietății (Luca 22:24), Petru Se leapădă de Hristos (Matei 26:75), iar femeile, considerate în vremea respectivă fără de credibilitate în curtea de judecată, sunt portretizate ca fiind primele care Îl întâlnesc pe Hristos cel înviat și care, totodată, proclamă celorlalți ucenici realitatea învierii și a mormântului gol (Ioan 20:16).⁶⁹ Iacov, fratele Domnului, care ulterior a devenit stâlpul bisericii din Ierusalim, este portretizat ca sceptic cu privire la mesianitatea lui Isus (Ioan 7:5), ceea ce nu ar fi avut sens în comunitatea primară, decât dacă autorii Evangheliilor au vrut să transmită adevărul celor întâmplătoare. Exemplele abundă și în restul Noului Testament: neînțelegerea dintre Pavel și Barnaba (Fapte 15:39), Pavel îl muștră pe Petru (Galateni 2:11) etc. În mod concret, principiul se aplică pentru fiecare caz în parte, dar nu putem să nu recunoaștem că găsim numeroase cazuri în Noul Testament care să ne sugereze și o anumită tendință a scriitorilor înspre imparțialitate, susținută de onestitatea cu care aceștia descriu evenimente jenante din viețile lor. Nu susțin că acest criteriu cântărește

mult de unul singur pe balanța dovezilor, dar cu siguranță e relevant pentru formarea unui caz cumulativ în favoarea veridicității Noului Testament.

B. MARTORII OCULARI

O mare problemă a scepticismului direcționat împotriva Noului Testament este legată de presupuzițiile îmbrățișate în examinarea textului. Una dintre ele ar fi cea naturalistă, care dă la o parte *a priori* posibilitatea existenței miracolelor. O altă presupuziție la fel de îngrijorătoare este legată de aplicarea unui standard prea înalt Noului Testament, în raport cu celelalte scrieri istorice antice, care se manifestă prin ignorarea (sau neluarea în serios a) faptului că acesta este o colecție de surse primare și că trebuie examinat ca atare. În cazul de care menționez, care, de altfel, e foarte popular, Noul Testament este privit cu scepticism axiomatic până la proba contrară. Dar este o astfel de abordare echilibrată? Iată un răspuns a lui Richard Bauckham:

„În special în cercetarea legată de Evangheliile, apare atitudinea care presupune abordarea surselor cu un scepticism fundamental, în loc de încredere, și, în consecință, se pretinde că tot ceea ce sursele afirmă poate fi acceptat doar dacă istoricii pot să verifice în mod independent informația istorică... Cercetătorii novici, învățând metoda istorică de la cercetătorii Evangheliilor, de multe ori tratează ca pe ceva de la sine înțeles că metoda lor istorică va fi mai riguroasă cu cât sunt mai sceptici față de surse. Trebuie repetat iar și iar că rigurozitatea istorică nu constă într-un scepticism fundamental față de mărturia istorică, ci într-o încredere fundamentală, îmbinată cu testarea prin examinare critică. Mărturia istorică (*testimony*) poate fi greșită sau poate induce în eroare, dar acest fapt nu trebuie presupus ca axiomatic, ci stabilit de la caz la caz. Mărturia ar trebui tratată ca temeinică până la proba contrară.”⁷⁰

Bauckham, în *Jesus and the Eyewitnesses*, argumentează convingător în favoarea tezei sale, prin înțelegerea Evangheliilor ca *mărturie istorică (testimony)*, ce are la bază martori oculari. Categoria aceasta istoriografică, subliniază el, „oferă acces unic la o realitate istorică ce nu poate fi explorată fără un element de bizuire pe credibilitatea martorului și pe ceea ce are el de raportat. *Mărturia* e ireductibilă.”⁷¹ Dacă ne debarasăm de ea, ajungem să folosim, în schimb, o „epistemologie individualistă extremă.” Realitatea este, însă, că suntem legați inextricabil de mărturie. Ea este „la fel de fundamentală pentru cunoașterea trecutului de către istorici, cât este și pentru cunoașterea umană în general.”⁷² „Un fapt uitat este că toată istoria, la fel ca toată cunoașterea umană, este bazată pe *mărturia altora*.”⁷³

Una dintre particularitățile istoricilor antici constă în recunoașterea însemnătății acelor consemnări cu caracter istoric ce erau bazate îndeosebi pe participarea directă (numită

și *autopsie directă*) a celui ce o expune. Foarte valoroasă pentru aceștia era, în al doilea rând, construirea unui fir narativ, istoric, întemeiat pe *martori oculari* ce puteau fi intervievați în mod personal de către cel ce întocmea lucrarea istorică (care se mai numește și *autopsie indirectă*.) Bauckham concură cu Samuel Byrskog în privința aceasta. Pentru istoricii greci și romani, conform lui Byrskog, „martorul ideal nu era observatorul imparțial, ci acela care, ca participant, era cel mai aproape de evenimente și a cărui experiență directă îl capacita să înțeleagă și să interpreteze semnificația a ceea ce a văzut.”⁷⁴ Istoricii antici, deci, preferau mărturia orală care stătea ca bază a relatărilor lor deasupra celei scrise, și pe martorii implicați în mod direct ca preferabili celor familiari indirect cu ele.

Bauckham își construiește teza recunoscând că evangheliile se pretează cel mai îndeaproape categoriei *bioi* (de biografii antice asemănătoare celor greco-romane.) Mai apoi, în *Jesus and the Eyewitnesses* e argumentat pe larg faptul că acestea sunt întemeiate pe reportajul *martorilor oculari*, ceea ce ne ajută să înțelegem că și *de ce* sunt întocmite în acord cu cele mai prețuite principii istoriografice ale vremii. O piesă din argumentația sa cuprinde examinarea câtorva texte ale lui Papias (cca. 60 - cca.130 d. Hr.) care au supraviețuit sub formă de citate la Eusebiu din Cezareea. Din acestea se pot deduce destul de clar aceleași intenții îndreptate spre redactarea unei istorii de calitate, conform principiilor istoriografice ale vremii. Fiind părinte apostolic timpuriu, el înfățișează ce fel de tradiție s-a dezvoltat în biserica primului secol (inclusiv în geneza ei), și anume una *controlată și formală*. Ne vom întoarce însă la această problemă mai jos.

Nu este o surpriză pentru cercetătorii biblici că Evangheliile au izvorât din consolidarea unei tradiții orale a primilor creștini. Această idee reprezintă una dintre contribuțiile criticilor formei și a rămas până astăzi o moștenire valoroasă și necontestată a acestora (spre deosebire de multe alte teze ale lor care sunt respinse astăzi). Conform lui Kenneth Bailey, putem clasifica trei modele propuse de cercetători în privința înțelegerii tradiției orale din spatele Noului Testament. În primul rând, criticii formei din prima jumătate a secolului al XX-lea au propus existența unei tradiții *informale* și *necontrolate*. Ei catalogau Evangheliile drept folclor, fără ca acestea să necesite în relatările lor un obiectiv asumat de a prezenta fapte veridice din punct de vedere istoric. Detaliile despre Hristos, în această viziune, s-au dezvoltat în procesul parenetic și evanghelistic al comunității. Din acest punct a mai fost un pas mic până la a afirma că detaliile din Evanghelii *au fost create special* pentru a satisface mecanisme ca cele două amintite. Creativitatea bisericii ar fi dus la cosmetizarea vieții și faptelor lui Isus, distorsionând ceea ce a avut loc cu adevărat. Formarea și adoptarea diverselor tradiții de către primele comunități creștine nu aveau ca precondiție o descriere integră a realității celor întâmplate. Procesul gradual al transformării lui Hristos într-o figură divină, care săvârșea miracole și vindecări, este văzut ca acumulare de detalii provenite din sânul comunității și fără ca vreun control oficial să fi fost exercitat asupra conținutului

acestora.

Analogiile de bază folosite de criticii formei, și care sunt fatale multora dintre tezele susținute de ei, constau în asemănarea evangheliilor cu genul folclorului, cu anecdotele sau cu povestirile populare, cât și existența „straturilor” editoriale, când discutăm de sedimentarea și evoluția tradiției creștine, așa încât la un moment dat putem depista un Hristos elenistic deasupra stratului unui Hristos palestinian. Aceste analogii sunt însă falimentare, iar modelul istoric întemeiat pe ele – un eșec în multe privințe. Majoritatea cercetătorilor au abandonat în măsură semnificativă argumentele criticilor formei. Bauckham discută despre moștenirea lăsată de ei, amintind că: „ceea ce critica formei a lăsat ca o moștenire îndelungată și trainică e impresia, în cea mai mare parte neexaminată, pe care mulți cercetători – și poate chiar mai mulți studenți – o susțin: aceea a unei lungi perioade de dezvoltare a tradiției înainte de a reuși să ajungă, în cele din urmă, la o formă scrisă a Evangheliilor. Păstrarea unei asemenea impresii nu e în vreun fel tenabilă, decât doar dacă se încearcă o justificare a ei proaspătă, iar asta fiindcă argumentele criticilor formei nu mai pot sta în picioare.”⁷⁵

Al doilea model este propus de Birger Gerdharsson în 1961 și implică existența unei tradiții *formale și controlate* în sânul primei comunități creștine, având multe caracteristici asemănătoare modelului rabinic al transmiterii tradiției din primele secole. Gerdharsson a susținut poziția conform căreia ucenicii lui Hristos au memorat *verbatim* (cuvânt cu cuvânt) spusele Lui, creând astfel o tradiție formală, cu reprezentanți cunoscuți, care exercitau supraveghere și control asupra acesteia. Modelul a fost însă criticat de anacronism (în ce privește asemănarea cu modelul rabinic.) O altă cauză a discreditării acestuia e reprezentată de diferențele dintre relatările Evangheliilor, care descalifică o memorizare *verbatim*. Transmiterea și păstrarea tradiției, folosind modelul de față, nu trebuie văzută totuși ca soluție aflată în extrema opusă față de perspectiva criticilor formei (în care, conform lui Bultmann, comunitatea primară și-a manifestat o creativitate liberă – colectivă și anonimă – în punerea împreună a tradiții despre Isus, realizată în conformitate cu nevoile acesteia, care era lipsită totodată de orice responsabilitate istorică.)

O a treia cale, de mijloc, e propusă de Bailey (care a fost acceptată ca model viabil de către N.T. Wright sau James Dunn) și a devenit poziția dominantă în considerațiile cercetătorilor despre modul în care arăta tradiția bisericii primare. Bailey a clădit un caz solid pentru teza sa, locuind pentru 30 de ani în Orientul Mijlociu și cumulând în lucrarea sa de cercetare exemple deosebit de fascinante și importante, deși anecdotale, care analizează modul în care satul oriental se raportează la tradiția orală. În exemplele aduse de acesta, transmiterea unor tradiții ca cele din cazul „răspândirii zvonurilor” se potrivește tiparului tradiției informale și necontrolate, și care duce adesea la exagerări și înfloriri ale informațiilor transmise inițial, odată cu perpetuarea lipsită de control a tradițiilor. Oamenii sunt ispitiți să privească tradiția Noului Testament pe modelul

bârfelor, iar asta se datorează necunoașterii altor modele de tradiție și a ignorării culturii orale specifice antichității.

Bailey găsește că, în contemporaneitate, în satele din Orient dăinuie și prosperă structura unei tradiții *informale* și *controlate*. Spre exemplu, o comunitate rurală din Orientul Mijlociu, în prezent, poate reține chiar până la 6000 de pilde sau maxime.⁷⁶ Din exemple specifice date de acesta, în asemenea comunități poeziile și poemele trebuie să fie memorizate *verbatim* și transmise fără vreo greșeală în timpul întâlnirilor tradiționale de seară, în care sătenii se întrunesc pentru împărtășirea și repetarea tradițiilor. „Aceste întâlniri au un nume: *haflat samar*. Samar în limba arabă e un cognat al evreiescului *Shamar*, care înseamnă a păstra/a păzi. Comunitatea păzește depozitul său de tradiție.”⁷⁷

În cadrul acestor adunări, comunitatea este cea care are rolul de a controla integritatea tradițiilor transmise, iar aceia care au privilegiul de a recita trebuie să fi trăit zeci de ani în localitatea respectivă (și să fi participat în acest timp la întâlnirile menționate) pentru a i se permite să ia cuvântul.

Prin repetiție și atenție, în final, fiecare va ajunge să memoreze respectivele tradiții, iar în cazul greșelilor din timpul unei prestații orale, comunitatea este cea care îi trage atenția recitatorului și îl corectează. Tradiția în proză, reprezentată de povestiri, poate fi recitată într-o formă reordonată, dar care e necesar să păstreze fără abatere rezumatul și punctele ei principale. Există, așadar, un anumit grad de flexibilitate în recitarea ei, cum ar fi reordonarea evenimentelor din povestire, accentuarea unor elemente prin filtrul personalității proprii, care include o gestică, mimică sau modulare a vocii narative specifică fiecărui recitator. Bailey spune, cu referire la tradițiile povestite: „Povestitorul avea un anumit grad de libertate în a spune povestea în modul lui propriu, atât timp cât punctul central al povestirii nu era schimbat. Acesta ar fi putut schimba, să zicem, 15 la sută din relatare – oricare 15 la sută.”⁷⁸ John Walton continuă, făcând referire la exemplul lui Bailey: „Nimănui nu îi era permis să schimbe un element cheie. Ar fi fost întru totul de neiertat ca un recitator să altereze o porțiune fixată a descrierii.”⁷⁹ Bauckham afirmă în același sens că: „Aspecte specifice ale tradiției sunt considerate inviolabile, în timp ce altele pot să varieze într-o anumită măsură. Asta înseamnă că povestea nu poate să fie schimbată întru alta. Caracteristicile ei de bază rămân invariante.”⁸⁰ „Același fenomen îl regăsim în privința Evangheliilor, întrucât maximele lui Hristos nu variază în aceeași măsură ca relatările despre El sau ca pildele Sale. E rezonabil să postulăm că gradul de variație pe care îl putem observa în consemnările pe care le deținem este la fel – nu mai mult sau mai puțin – ca gradul în care tradițiile au variat în prestarea lor orală.”⁸¹

Cu alte cuvinte, nu trebuie să ne îngrijorăm de diferențele dintre Evangheliile, întrucât autorii inițiali trăiau într-o cultură care nu privea ca sacrosanctă memorizarea *verbatim* a întregii tradiții. Însă aceasta nu înseamnă cu niciun chip că avem acces doar la

amintiri trunchiate despre Hristos.⁸² „Factorii care determină stabilitatea și aceia care sunt responsabili de variabilitate nu ar trebui considerați ca aflându-se în tensiune. Aceștia se țin în echilibru unul pe celălalt pentru a produce combinația de stabilitate și flexibilitate care erau considerate potrivite fiecărui tip al tradiției lui Isus.”⁸³

Pe lângă acestea, Bauckham nu consideră tradiția din spatele Evangheliilor ca eminentemente formală și controlată, ce ar exclude implicit modelul lui Bailey. Tradiția informală și controlată e mai degrabă capsulată în cea formală și controlată. Aceasta din urmă ar îngloba povestirile despre Hristos ce au existat și în memoria colectivă a comunităților. Inițial, deci, tradițiile au fost transmise de către martori (probabil aceia care sunt numiți în evanghelii: Bartimeu, Lazăr, Ioana, nevasta lui Cuza etc.) a căror mărturie a fost cuprinsă în tradiția oficială prin integrarea lor ca parte a mărturiei autorilor evangheliilor (o parte din ei care, așa cum vom sublinia, au fost martori în mod direct ai vieții lui Isus.) Tradiția orală informală și controlată a fost cuprinsă în mărturiile oficializate de lideri sau figuri preeminente, autoritative, a bisericii primare. Mărturia acestora a fost propăvăduită mai departe, în comunități mai îndepărtate, de persoane delegate de către biserică. Acestea aveau un rol specific și bine-definit, fiind în aceeași măsură autorizate de către inițiatorii tradiției.

Apare o diferență clară în cercetarea contemporană între *tradiție orală* și *istorie orală*. Prima presupune transmiterea din gură către gură a unor informații din comunitate, date mai departe pe o perioadă mai lungă de o generație. Istoria orală, pe de altă parte, presupune că istoricul oral caută informații legate de evenimente recente, care încă persistă în conștiința istorică a celor intervievați, și care are drept surse martori oculari care au participat la evenimentele în cauză sau care împărtășesc informații istorice ce au avut loc în timpul vieții lor.⁸⁴ Cum aminteam mai sus, exact acest tip de istoriografie era recunoscut drept valoros de către istoricii antici, cum ar fi Xenofon, Tucidide sau Iosif Flaviu. Evangheliile sunt în acest sens istorie orală, comparabilă cu scrierile acestora.

Tipul de tradiție care stă în spatele Evangheliilor scrise e una *formală și controlată*, în care există, conform descrierii lui Bailey: „un învățător clar identificat, un student clar identificat, cât și un bloc de material tradițional clar identificat care e dat mai departe de către primul spre cel din urmă.”⁸⁵

Bauckham susține un model *controlat și formal* al tradiției, bazându-se, în primul rând, pe faptul că acesta se pretează îndeaproape pe modelul istoriografic antic. Mai apoi, texte ale părinților bisericii timpurii, cum ar fi Papias sau Irineu de Lyon⁸⁶, sunt aduse ca dovezi semnificative în favoarea tezei sale. Pasaje existente din Papias, episcop al Hierapolisului, arată că biserica primară se baza pe mărturia unor învățători clar identificați. Aceștia erau ucenicii bătrânilor, bătrânii, apostolii și ucenicii Domnului. Între cei din urmă îi încadrează pe Aristofan și Ioan Prezbiterul, care stau ca piloni ai

transmiterii tradiției despre Hristos, primită de către Papias în mod direct sau indirect (nu vom lămuri această distincție aici). Aceștia, însă, la momentul la care se referă Papias, încă erau în viață (există o diferență majoră între momentul în care el scrie și cel la care face referire). Mai mult, Papias dă dovadă că aspiră spre idealul istoriografiei contemporane lui, acela de a prelua informațiile istorice și învățăturile în special de la „mărturia orală vie și statornică.” (*a living and surviving voice*). Prin folosirea acestei expresii, Papias arată cel mai probabil că se pretează modelului istoriei antice menționat anterior, de a prelua informații istorice de la aceia care sunt încă în viață și care au participat direct în evenimentele istorice.⁸⁷ Din fragmentele extante, putem deduce implicații destul de importante pentru modul de transmitere al tradiției creștine. „Putem, deci, să ne punem încrederea în cele mai semnificative implicații care derivă din ceea ce Papias afirmă: că tradițiile orale și faptele lui Isus erau atașate unor martori oculari numiți.”⁸⁸

Pasajul relevant argumentației lui Bauckham e următorul:

„Ca să te întăresc în adevăr, pentru tine nu m-aș sfii să adaug explicărilor mele tot ce am prins altădată de la presbiteri sau bătrâni și pe care le-am păstrat în amintire. Căci nu mă bucuram, ca cei mai mulți, căroră le plac vorbele multe, ci îmi plăceau cei care spun adevărul și nici nu cercetam astfel de dascăli care ne transmit porunci străine, ci pe cei care-și amintesc din cei ce prezintă porunci date de Domnul, ca unele care sunt izvorâte din credință și din adevărul însuși. Dacă venea undeva vreunul care trăise cândva în apropierea acestor presbiteri, atunci îndată mă informam ce credință avuseseră aceia și întrebam ce anume au învățat? Ce Petru? Ce Filip? Ce Toma sau Iacov și ce anume Aristion sau Ioan Presbiterul sau alți ucenici ai Domnului? Căci eram de părere că știrile scoase din cărți nu au, după mine, aceeași valoare ca mărturia orală vie și statornică.”⁸⁹

Cartea din care provine pasajul a fost datată în aprox. 130, dar ce descrie Papias se referă la evenimente din anii 80-90. „Deși a scris la o dată mai târzie, vremea la care Papias se referea în acest fragment ar fi fost în jurul perioadei în care Matei, Luca și Ioan își scriau evangheliile. Preocuparea pentru tradițiile provenite de la martori oculari numiți nu poate fi privită doar ca pe o formă apologetică aparținând unei perioade mai târzii decât aceea a redactării evangheliilor. Este mult mai probabil că aceasta corespunde cu modul în care evangheliștii însiși credeau despre tradițiile referitoare la Hristos.”⁹⁰

Noul Testament însuși prezintă numeroase exemple care susțin existența unei tradiții orale controlate și formale, bazate pe martori oculari, care acționau ca garanți și ca transmițători ai mesajului acesteia. De pildă, grăitor în acest sens 1 Corinteni 11:23: „Căci am primit de la Domnul ce v-am învățat, și anume că Domnul Isus, în noaptea în

care a fost vândut, a luat o pâine.” Fragmentul e o dovadă importantă care susține existența unei *tradiții izolate* în sânul creștinismului primar, care diferă de memorarea colectivă a faptelor lui Hristos. Bauckham continuă, amintind că:

„Simplul fapt că Pavel vorbește despre un proces formal de «a da mai departe» necesită să presupunem că acesta avea o existență proprie... Distincția clară pe care Pavel o menține între spusele lui Isus despre divorț, pe care o citează, și instrucțiunile pe care el însuși le-a adăugat ulterior (1 Corinteni 7:10-16) arată cu tradiția spuselor lui Hristos era păstrată ca distinctă de folosirea acestora în învățăturile parenetice. Altfel, ce ușor ar fi fost ca Pavel să prezinte propria lui învățătură, în acest caz, ca pe o implicație a ceea ce Isus a spus deja, absorbind-o pe prima în tradiția celei din urmă.”⁹¹

Ideea de mai sus reliefează necesitatea unei tradiții formale, izolate de memoria colectivă a primelor comunități creștine, ceea ce stă ca argument împotriva existenței unei tradiții *informale și necontrolate* sau pur *informale și controlate*.

Împotriva tezei lui Bailey, a *tradiției informale dar controlate*, Bauckham amintește că: „Un neajuns al modelului lui Bailey și Dunn constă în focalizarea pe transmiterea timpurie a tradiției lui Isus în satele evreiești palestiniene, ignorând biserica din Ierusalim. Fără îndoială că existau grupuri de urmași ai lui Isus în mediile rurale încă din timpul lui Hristos. Dar după înviere, a fost biserica din Ierusalim, sub autoritatea liderilor celor doisprezece, iar mai apoi a lui Iacov, fratele Domnului, cea care a devenit biserica-mamă a întregii mișcări creștine.”⁹² Critica lui Bauckham, după părerea mea, e justă, întrucât explică cu succes pasaje biblice ca acelea în care Biserica din Ierusalim ia decizii „ecumenice”, adică autoritative pentru toate comunitățile: „Căci s-a părut nimerit Duhului Sfânt și nouă să nu mai punem peste voi nicio altă greutate decât ceea ce trebuie.” (Faptele Apostolilor 15:28)

Mai apoi, modelul lui Bailey nu e justificat în a exclude participarea activă a unor martori oculari care să fi controlat tradiția, în sensul de supraveghere a stabilității ei, și care să o transmită mai departe prin ucenicii sau urmașii lor, cu a căror nume a fost asociată și care a păstrat autoritatea apostolică ce a generat-o. Bauckham nu neagă existența memorizării tradiției în mod *informal*, controlată în acuratețea transiterii ei de către comunitatea ca întreg⁹³, ci se ridică deasupra acestui model prin recunoașterea a ceva în plus: a unui proces formal în comunitate, prin care martorii oculari inițiali, apostolii, jucau rolul de garanți ai ei. Aceștia au fost succedați de *tradenți* (de la eng. „tradents”) specifici, de ucenicii apostolilor, ce au dus mai departe mesajul într-un mod autorizat de inițiatorii lui.⁹⁴

Tradiția orală a creștinismului era bazată pe repetiție și memorizare, care erau practica standard a păstrării și transiterii acesteia.⁹⁵ E evident că o mare parte din spusele

Domnului Isus au fost formulate folosind tehnici memonice, care ușurează memorizarea.

Bauckham remarcă:

„S-a observat adeseori că învățătura lui Isus din sinoptice are multe caracteristici care facilitează memorarea. Aforismele sunt în general succinte și percutante, parabolele în formă narativă au o schițare a intrigii clară și relativ simplă. Chiar și în traducerea grecească, singura limbă în care le deținem, rostirile lui Isus sunt indentificabil poetice, în special întrebuintând paralelism, iar mulți au postulat că originalele aramice sunt bogate în aliterații, asonanță, ritm, rimă și jocuri de cuvinte.”⁹⁶

Memorizarea și repetiția, deci, au fost modul prin care tradiția despre Hristos și-a păstrat stabilitatea, în acord cu intențiile comunității, și care ne asigură că ce găsim în scris e, de fapt, reprezentarea autentică a textelor orale din prima comunitate creștină.

Un alt pasaj important care subliniază fundamentarea Evangheliilor pe martori oculari e cel din începutul lui Luca:

„Fiindcă mulți s-au apucat să alcătuiască o istorisire amănunțită despre lucrurile care s-au petrecut printre noi, după cum ni le-au încredințat cei ce le-au văzut cu ochii lor de la început și au ajuns slujitori ai Cuvântului, am găsit și eu cu cale, prealesule Teofile, după ce am făcut cercetări cu de-amănuntul asupra tuturor acestor lucruri de la obârșia lor, să ți le scriu în șir unele după altele, ca să poți cunoaște astfel temeinicia învățăturilor pe care le-ai primit prin viu grai.” (Luca 1:1-4)

Luca înregistrează, de asemenea, că Hristos este Cel care le poruncește apostolilor să mărturisească despre El în „Ierusalim, în toată Iudeea, în Samaria și până la marginile pământului”, astfel încât înțelegem că „mărturisirea era înțeleasă ca transmiterea mai departe a faptelor, a morții și a învierii Domnului Isus de către oamenii care L-au urmat în timpul vieții sale.”⁹⁷ Matei 18:22 reprezintă instructajul lui Hristos pentru apostoli, de a-i învăța pe viitorii urmași ai creștinismului ce a poruncit Acesta. Se pare că rolul apostolilor a început nu doar de după înviere, ci din vremea lui Hristos, când aceștia sunt trimiși să predice venirea Împărăției, cu mențiunea deosebit de grăitoare că: „Cine vă primește pe voi Mă primește pe mine.” (Matei 10:40) Hristos este Acela care le dictează apostolilor ce să predice: „...să le ziceți: Împărăția lui Dumnezeu s-a apropiat de voi” (Luca 10:9). Aceste pasaje sunt suficiente să arate, laolaltă cu multe altele (Matei 9:36-10:15, Luca 9:1-6, Marcu 6:7-13), că primii urmași ai lui Hristos au avut un rol precis, stabilit de Hristos, în privința memorării și transiterii învățăturii Sale.⁹⁸ În Fapte 1:21-22 se vorbește despre înlocuirea lui Iuda cu un alt apostol, pentru ca

numărul celor doisprezece să fie deplin, după numărul fiilor lui Israel. O condiție pentru cel ce avea să facă parte din grupul apostolilor era ca acesta să fie „...dintre cei ce ne-au însoțit în toată vremea în care a trăit Domnul Isus printre noi...”, pentru ca „... să ne însoțească drept martor al învierii Lui.” De asemenea, în Faptele Apostolilor, Petru afirmă în mod repetat că este „martor” al morții și învierii lui Isus (Fapte 2:32; 3:15; 5:30,32 sau 10:40-41). Asemenea pasaje evidențiază clar cum apostolii erau văzuți ca propăvăduitori și garanți ai mesajului despre viața, moartea și învierea lui Hristos.

Nu în cele din urmă, Richard Bauckham pune laolaltă o discuție fascinantă despre Evanghelia după Ioan în *Jesus and the Eyewitnesses*, care conchide cu afirmația că avem motive serioase pentru care să susținem că a fost scrisă de un martor ocular: „Ucenicul acesta este cel ce adeverește aceste lucruri și care le-a scris. Și știm că mărturia lui este adevărată.” (Ioan 21:24) Prezența motivului curții de judecată cosmice, preluată din Isaia 40-65, în care „ucenicul preaiubit” este „martor” pentru Hristos și totodată împotriva lumii, împreună cu tehnica literară „inclusio”⁹⁹, regăsită atât în Ioan, cât și în Marcu, prezintă argumente puternice în favoarea paternității menționate, dar care nu pot fi înțelese fără o analiză în detaliu a argumentelor. După părerea mea, Evanghelia după Ioan reprezintă „mărturia” prin excelență despre Hristos. Bogăția sa la nivel teologic, nivelul de precizie în detalierea istorică sau subtilitatea autorului o face deosebit de valoroasă, atât la nivel istoric, cât și la nivel teologic.

În ultimul rând, Bauckham subliniază un alt motiv în favoarea unei tradiții controlate și formale: titlurile Evangheliilor. Ca să discutăm succint despre acestea, trecem mai departe la o discuție despre paternitatea cărților Noului Testament.

C. PATERNITATEA CĂRȚILOR

Ne putem raporta la Evangheliile ca la mărturii distincte ale vieții, morții și învierii lui Isus, deși acestea nu au fost scrise toate de martori oculari. Prin urmare, dorim să reliefăm câteva din direcțiile argumentative care să arate că Evangheliile au fost scrise de persoane ce au avut la baza scrierilor lor mărturiile primilor apostoli. Spre exemplu, *Evanghelia după Marcu* este înțeleasă ca bazându-se pe mărturia lui Petru, cel mai probabil când Marcu s-a întâlnit cu apostolul la Roma. Pe la anul 110, Papias din Hierapolis¹⁰⁰ (c.60 - c.130 d. Hr.) afirma: „Marcu, care era talmaciul lui Petru, a scris... tot ce-și aducea aminte că s-ar fi spus or ar fi fost săvârșit de către Domnul. Căci el nu auzise și nici nu însoțise personal pe Domnul, ci doar a însoțit mai târziu pe Petru, după cum am amintit.”¹⁰¹ Și în cazul lui Matei, Papias subliniază că: „[acesta] a scris în limba ebraică cuvintele lui Isus, pe care fiecare le explica cum putea.”¹⁰² Însă, în privința cărții care poartă numele lui Matei, nu avem o siguranță atât de mare în privința scriitorului ei, dar știm că aceasta are la bază mărturia lui Marcu, apoi sursa cunoscută drept „Q”, regăsită în cazul cărții Luca, și conține și material propriu, care îi conferă și detalii ce vor completa celelalte evangheliile. Dacă autorul ei este Matei, vameșul (Matei 9:9-13),

atunci cartea ar fi scrisă de un martor ocular, unul dintre apostoli. În privința Evangheliei după Luca, atât canonul muratorian, scris în jurul anului 190 d.Hr., cât și scrierile lui Irineu (c.170 și o altă scriere de la c.140 d.Hr.) îl prezintă pe Luca, medicul, ca fiind scriitorul Evangheliei ce îi poartă numele. Luca se folosește de Evanghelia lui Marcu, dar acesta conține și material propriu. De fapt, cartea însăși subliniază că, în vremea scrierii ei, circulau între timp alte „istorisiri” cu privire la viața lui Isus, că autorul acesteia preia informații din aceste surse și că materialul este bazat pe o cercetare „...cu de-amănuntul”(Luca 1:3) asupra faptelor întâmplate.¹⁰³ În privința ultimei evanghelii, deosebită de cele sinoptice, autorul acesteia, cum reiese din text, este: „ucenicul pe care-L iubea Isus” (Ioan 21:20-21), adică Ioan, mai târziu numit Prezbiterul. Richard Bauckham argumentează persuasiv pentru paternitatea cărții lui Ioan ca aparținând nu lui Ioan fiul lui Zebedei, ci unuia dintre ucenicii lui Hristos, Ioan Prezbiterul, așa cum e numit de Papias. Aceasta se dovedește a fi o sursa primară bazată pe mărturia oculară a celui ce a scris-o, în ciuda unor cercetători care au presupus faptul că nu ar fi decât una secundară. Acest fapt este însă contrazis de „independența [acesteia] față de Marcu, numărul mare de detalii istorice pe care le găsim numai la Ioan și [de] datarea Evangheliei lui Ioan cândva înainte de Ignațiu...”¹⁰⁴

Relevanța analizării paternității cărților ține în special de faptul că acestea au fost scrise de persoane din cercul apostolic sau de apropiați ai acestora: Marcu, sub autoritatea lui Petru, Luca, sub autoritatea lui Pavel, iar Matei și Ioan fiind ucenici ai Domnului Isus. Iată ce afirmă Bauckham despre autorii Evangheliilor: „Este foarte probabil că atribuirea Evangheliilor lui Matei, Marcu, Luca și Ioan datează de la acest stagiou foarte timpuriu, de vreme ce ar fi fost singurul mod prin care Evangheliile ar fi putut fi diferențiate unele de altele. Dovezile prezentate de noi nu oferă o altă variantă prin care faptul acesta să se fi realizat. Din nou, universalitatea acestor atribuiri de autoritate, cât și faptul că, se pare, nu au fost niciodată disputate, recomandă că acestea au primit uz consacrat imediat ce Evangheliile au intrat în circulație.”¹⁰⁵

Bauckham recunoaște în paternitatea Evangheliilor un argument temeinic pentru modelul de tradiție formală și controlată a bisericii primare:

„De importanță crucială pentru argumentarea noastră din această carte e rolul autorilor individuali și «tradenților» (eng. *tradents*) mesajului despre Isus. Am sugerat că tradițiile au avut originea și au fost totodată formulate de martori oculari numiți, în numele cărora tradițiile au fost transmise și care au rămas garanții vii și activi ai acestora. În comunitățile creștine, care nu aveau printre membrii lor martori oculari, existau probabil învățători recunoscuți care funcționau ca «tradenți» autorizați ai tradițiilor pe care le-au primit de la martorii oculari, fie direct, fie prin (un număr foarte mic de) intermediari autorizați.”¹⁰⁶

D. ELEMENTE DIN TRADIȚIA ORALĂ

Noul Testament, în special Evangheliile, prezintă viața, miracolele, moartea și învierea lui Isus Hristos ca fiind fapte istorice. Sunt aceste surse primare cele mai timpurii mărturii istorice despre Hristos? În secolul I, imediat după moartea lui Isus din Nazaret, putem vorbi despre dezvoltarea unei tradiții orale *controlate și formale*, dar care avea și o latură informală dezvoltată, așa cum am remarcat deja. Tradiția vizată a păstrat informațiile primite de la bătrânii Bisericii cu fidelitate, pentru ca respectivele să poată fi în continuare date mai departe.¹⁰⁷ Pe lângă această evidențiere, cunoaștem că Isus era tipul predicatorului itinerant care își repeta predicile iar și iar, creând oportunitatea ca ele să fie memorate de ascultătorii săi. Craig Blomberg în același sens, exclamă ironic: „Dacă Isus nu și-a repetat mesajele frecvent, el ar fi singurul învățător itinerant din istoria lumii care să nu fi făcut acest lucru.”¹⁰⁸ Ce adăugăm în acest capitol constă în prezența crezurilor nou-testamentare, care, precum afirmă cercetătorii, au fost generate înaintea epistolelor pauline și apar sub formă de imnuri pe paginile Scripturii.¹⁰⁹ Înainte de a oferi un exemplu, reamintim că epistola lui Pavel către Corinteni a fost scrisă prin anul 55. Astfel, de la moartea lui Isus (din 30-33) și până la compunerea scrisorii ar fi o durată de 22-25 de ani (fapt uimitor în raport cu greutatea informațiilor pe care această lucrare ni le oferă). Nu numai că scrierile lui Pavel au fost scrise înaintea evangheliilor, dar ele însele redau o mărturie unică despre Hristos. În epistolele sale, Pavel lasă în scris secțiuni care, astăzi, pentru istorici, sunt de o deosebită valoare. Cel mai reductibil exemplu în acest sens este 1 Corinteni 15:3-7, în care este prezentată esența evangheliei, adică elementele centrale ale vieții lui Isus Hristos: „V-am învățat înainte de toate, așa cum am primit și eu, că Hristos a murit pentru păcatele noastre, după Scripturi, că a fost îngropat și a înviat a treia zi, după Scripturi, și că S-a arătat lui Chifa, apoi celor doisprezece. După aceea S-a arătat la peste cinci sute de frați deodată, dintre care cei mai mulți sunt încă în viață, iar unii au adormit. În urmă, S-a arătat lui Iacov, apoi tuturor apostolilor.” (1 Corinteni 15:3-7) Datarea acestui crez este situată de cei mai mulți cercetători în primii 3-5 ani de la moartea lui Isus.¹¹⁰ Este rezonabil să spunem ca Pavel a primit acest crez atunci când s-a întâlnit cu Iacov și cu Petru, în primii ani ai convertirii sale.¹¹¹ Aceasta exclude acuzația scepticilor cum că faptele centrale descrise despre viața, moartea și învierea lui Hristos au fost fabricate târziu, cosmetizate sau împodobite cu legende și cu exagerări. Răspunsul nostru este că elementele cardinale din credința creștină, de care am menționat, provin din primii ani ai bisericii primare.

III. MĂRTURII EXTERNE

A. CONTRIBUȚIILE ARHEOLOGIEI

Arheologia și mărturiile istoricilor antici reprezintă moduri importante de verificare ale afirmațiilor Noului Testament. Cercetările arheologice, însă, nu pot demonstra că Noul Testament este veridic, însă prin intermediul acestora putem afla dacă relatările biblice

coroborează cu artefactele găsite și cu izvoarele nescrise. Spre exemplu, arheologia a confirmat numeroase afirmații biblice care sunt deosebit de relevante pentru cazul nostru. Scăldătoarea Betesda, descrisă în Ioan 5:2, a fost localizată, de pildă, „în cartierul nord-estic al orașului vechi Ierusalim.”¹¹² Au fost descoperite, de asemenea, informații despre existența Nazaretului la Caesarea Maritima, în 1961, unde a fost dezgropat „un mozaic datând din secolul al III-a, în care apare Nazaretul”, deși această localitate a creat probleme pentru istorici pentru multă vreme fiindcă nu era menționată „[nici] în Vechiul Testament și nici în scrierile lui Iosif Flavius.” Deținem și informații arheologice despre Irozii evangheliilor, prin descoperirea monedelor înscrise cu numele lor.¹¹³ Exemplele abundă. A fost confirmată existența unor participanți-cheie din istoria Noului Testament, cum ar fi Ponțiu Pilat și marele preot Caiafa.¹¹⁴ O altă descoperire interesantă este din Valea Chedronului, la Ierusalim, unde a fost găsit un osuar purtând o inscripție ce confirmă, cel mai probabil, existența lui Simon din Cirena și a fiului său Alexandru (Marcu 15:21).¹¹⁵ Una din cele mai fascinante descoperiri recente este a unui osuar pe care este înscris numele lui Iacov, „fratele lui Isus”, dar care, întrucât este controversată, o amintim doar în trecere.¹¹⁶ Nu putem să nu vorbim despre acuratețea cu care Luca scrie evanghelia sa și Faptele Apostolilor. Descoperirea inscripției în care apare numele lui Sergius Paulus, menționat în Fapte 13, împreună cu descoperirea din 1915 de la Delfi a unei inscripții despre proconsulul Galio al Ahaiei, personaj indicat și în Fapte 18, sunt câteva dintre multele cazuri care îl desemnează pe Luca drept scriitor deosebit de meticulos și atent la informațiile istorice. F.F. Bruce conchide în privința lui Luca: „Acum, toate aceste dovezi ale acurateții nu sunt accidentale. Un om al cărui acuratețe poate fi demonstrată în lucruri pe care le putem testa va scrie probabil cu acuratețe chiar și atunci când mijloacele de testare pentru acesta nu sunt disponibile”¹¹⁷, ca mai apoi să remarce că Luca scrie cu o acuratețe fascinantă și că mulți istorici de seamă au rămas impresionați de aceasta, printre care și Sir William Ramsey, care îl pune pe doctorul Luca în rândul celor mai mari istorici.¹¹⁸

B. MĂRTURII ALE ISTORICILOR ANTICI

Mulți sceptici au ridicat problema inexistenței Domnului Isus pe motiv că nu este atestat istoric de alte surse în afara celor biblice. Critica lor asupra istoricității lui Isus este bazat însă pe neinformare sau dezinformare, întrucât deținem o multitudine de surse externe care să autentifice cele mai importante momente ale vieții Sale. Pe lângă scriitorii bisericești, ca Policarp, Eusebiu, Irineu, Ignațiu, Iustin sau Origen, care mărturisesc în favoarea istoricității lui Isus, putem discuta despre istorici necreștini care amintesc despre Acesta în scrierile lor, spre exemplu: Caiu Corneliu Tacit, Lucian de Samosata, Iosif Flaviu, Suetoniu, Pliniu cel Tânăr sau Mara Bar-Serapion.

Tacit (52-54 d.Hr) subliniază că „Hristos, fondatorul numelui, fusese osândit la moarte de către Ponțiu Pilat, procurator al Iudeii pe vremea lui Tiberiu; dar periculoasa superstiție, reprimată pentru o vreme, a izbucnit din nou, nu numai în Iudeea, de unde

provenea înșelăciunea, ci și în cetatea Romei.”¹¹⁹ Acesta se dovedește a fi deosebit de credibil față de cele consemnate, fiindcă intră sub incidența criteriul istoric al rușinii. Fiind considerat un istoric roman de seamă, nu ar fi avut motive să mintă, căci poziția sa era una critică față de creștini. Lucian de Samosata, satiric din secolul al II-lea, discutând batjocoritor la adresa creștinilor și a lui Hristos, afirma că El e un „solist crucificat.”¹²⁰ Mai menționăm un pasaj controversat din Iosif Flaviu, istoric evreu născut în prima jumătate a secolului I, în care vorbește despre Isus ca făcător de minuni și învățător. Mai mult chiar, Isus e privit ca posibilul Mesia cel așteptat, care a murit prin crucificare și care a înviat din morți a treia zi, după profețiile făcute în vechime. E recunoscut că textul amintit din *Antichități* a fost corupt, însă majoritatea cercetătorilor crede că pasajul este mai degrabă editat decât adăugat la scrierile istoricului, iar o variantă care e mult mai aproape de original, aflată într-un manuscris arab, găsit în 1971, sună astfel: „În acest timp a fost un om înțelept numit Isus. Purtarea lui era bună și [El] era cunoscut ca fiind virtuos. Și mulți oameni dintre evrei și din alte națiuni au devenit ucenicii lui. Pilat l-a condamnat să moară răstignit. Și cei care îi deveniseră ucenici nu au abandonat ucenicia lui. Ei au dat de știre că li s-a arătat la trei zile după răstignire și că era viu; prin urmare, el trebuia să fi fost Mesia, cel căruia profeții îi atribuiseră minuni.”¹²¹ Dacă mai menționăm și ce spune *Talmudul Babilonean*, cum că evreii, din cauza practicării vrăjitoriei „...l-au atârnat pe lemn în seara Paștelor”¹²² pe Isus, putem recunoaște cu limpezime faptul atestării următoarelor aspecte din viața Mântuitorului: Isus a existat, a fost un învățător evreu respectat ce a fost urmat de multe persoane, dar care a fost dat la moarte de Pilat în timpul lui Tiberiu, murind crucificat în ajunul Paștelui, iar ucenicii Săi, imediat după aceasta, au proclamat că a înviat.

Mai merită menționat faptul că Gary Habermas, un istoric renumit, prezintă un caz minimal, așa cum îl denuște el, în favoarea învierii lui Isus, și care se bazează pe patru elemente din viața Sa, susținute de majoritatea istoricilor. Aceste evenimente afirmate unanim de cercetători sunt explicate cel mai bine de învierea lui Isus, în viziunea lui Habermas și a lui Mike Licona. Acestea sunt: Isus a fost răstignit; ucenicii au crezut că a înviat din morți și că li s-a arătat după moartea Sa; persecutorul bisericii Saul a fost convertit la creștinism; fratele lui Isus, Iacov, care era sceptic la început, a devenit și el un discipol al lui Hristos după ce Acesta S-a înălțat la cer. Un al cincilea element care are o susținere foarte mare între istorici este faptul ca mormântul lui Hristos a fost găsit gol. Însă, precizează Habermas, acest fapt are doar 75% susținere printre istorici¹²³, pe când celelalte presupun susținerea aproape în unanimitate a specialiștilor în domeniu.¹²⁴

VI. CONCLUZII

Atât în era modernă, cât și în cea post-modernă, au fost aduse critici necruțătoare la adresa creștinismului. Scripturile creștine, scrieri ce-și revendică autoritatea ultimă

peste fiecare persoană, au fost discreditate în ochii multora, mai ales printr-o popularizare a confuziei în ce privește istoricitatea acestora. Noul Testament a fost acuzat de prezentarea unor povestiri pur mitologice, bazate pe distorsiuni voite ale istoriei. În cel mai fericit caz, cărțile nou-testamentare subsistă în mentalitatea unora ca scrieri cu simplu caracter moralizator sau alegoric. Scopul acestei lucrări, printre altele, a fost să dea la o parte o serie de mituri populare despre Noul Testament, și să schițeze de ce, în fond, acesta e credibil din punct de vedere istoric. Dacă lucrarea în sine nu a fost convingătoare este pentru că și-a propus o prezentare rezumată a unora dintre discuțiile cele mai importante despre veridicitatea Noului Testament. Cercetarea contemporană, însă, a avansat destul de mult în ultimul veac, iar împreună cu ea s-au scris pe larg lucrări academice sau de popularizare, cărți ce adresează în detaliu discuția de față. Problema veridicității Noului Testament este problema fiecăruia dintre noi. Hristos nu e doar arhetipul omului perfect, al regelui demn, al mirelui prin excelență sau al fiului ascultător, El e Cuvântul care a intrat în istorie, cum am remarcat la început. El e punctul de tangență dintre lumea ideală și lumea reală și totodată calea înspre îmbrăcarea realității în perfecțiune, a unirii cu Dumnezeu. Dacă această „amenințare” e măcar posibil adevărată, atunci ea necesită toată atenția omului. Fiindcă adevărul se manifestă la fiecare nivel al realității, cum am sugerat, atunci atât persoanele simple din punct de vedere intelectual, cât și acelea sofisticate, profunde în gândirea lor, sunt vizate de Hristos. El se adresează și omului neștiutor, dar și celui înțelept. Hristos e Acela care Se adresează cu autoritate tuturor, pronunțând sentința tulburătoare: „Eu sunt Calea, Adevărul și Viața . Nimeni nu vine la Tatăl decât prin Mine.” (Ioan 14:6) Este de datoria omului de rând, dar și a istoricului să cerceteze dacă această autoritate e legitimă.

Iar noi, prin trecerea în revistă a unor elemente ca transmiterea, păstrarea și datarea manuscriselor Noului Testament, discutând totodată despre paternitatea materialului scris în ele, am clarificat în limita spațiului disponibil integritatea cu care se prezintă Noul Testament cititorului de astăzi. Analizarea pe plan intern a culturii din care scriitorii făceau parte, laolaltă cu faptul că aceștia se dovedesc credibili prin disponibilitatea de a suferi pentru adevărurile consemnate, întăresc ideea potrivit căreia intențiile acestora au fost de a transmite mai departe, prin formă orală sau scrisă, informații istorice veridice cu privire la Isus Hristos. Aportul arheologiei și-a dovedit importanța prin conturarea unei imagini de fond mai precise a primului secol d. Hr., cât și prin confirmarea unor detalii semnificative din Noul Testament. La toate acestea se adaugă recunoașterea părinților apostolici a scrierilor nou-testamentare ca autoritative, dar și susținerea credibilității evenimentelor esențiale ale acestor cărți prin citarea unor surse externe tradiției apostolice, anume prin mărturia istoricilor antici. Dar, peste toate, am prezentat o dezvoltare a tradiției care stă în spatele Noului Testament, una care este fie *formală și controlată*. Descrierea mediului cognitiv al antichității ne îndeamnă să încercăm a privi Noul Testament prin lentila contextului cultural. În final, am remarcat că evenimentele principale ale vieții lui Hristos sunt temeinice la nivel

istoric, iar explicația cea mai bună a acestora e Învierea lui Hristos.

Dovezile prezentate mai sus pot fi însă aprofundate, iar prin intermediul unei cercetări riguroase se poate observa cu mult mai multă claritate greutatea lor ca argumente istorice; acestea deschid calea pentru formarea un caz cumulativ convingător în favoarea veridicității istorice a Noului Testament.

NOTE

1. Joshua L. Rasmussen, *How Can Reason Lead to God. A Philosopher's Bridge to Faith*, Downers Grove (Illinois), IVP Academic, 2019, p. 156. ↑
2. Richard Bauckham, *Jesus and the God of Israel: God Crucified and Other Studies on the New Testament's Christology of Divine Identity*, Grand Rapids (Michigan), William B. Eerdmans, 2008, p. 43. ↑
3. Spre exemplu, „Rudolf Bultmann... s-a concentrat pe formele literare diferite care compun Evangheliile și a presupus distorsionarea acestor forme tradiționale în transmiterea lor pe cale orală.” John H. Walton and D. Brent Sandy, *The Lost World of Scripture. Ancient Literary Culture and Biblical Authority*, Downers Grove, 2013, p. 110. ↑
4. „Anumiți sceptici susțin că credința creștinilor timpurii au corupt cumva amintirile lor despre Isus și L-au transformat în ceea ce El nu era de fapt. Dacă lucrul acesta e adevărat, transformarea s-a fi realizat într-un mod coerent și s-a extins în întreaga lume greco-romană cu o rapiditate nemaipomenită. Argumentele acestor sceptici au primit, însă, răspunsuri ample.” J. Ed Komoszewski, M. James Sawyer and Daniel B. Wallace, *Reinventing Jesus. How Contemporary Skeptics Miss the Real Jesus and Mislead Popular Culture*, Grand Rapids, Kregel, 2006, p. 25. ↑
5. Kenneth Bailey, cercetător al Noului Testament, descrie în 1931 cum transmiterea *informală și necontrolată* reprezintă „modelul prin care critica formei a funcționat. Bultmann, afirmă el, nu neagă existența unei tradiții izvorâte de la Isus, dar afirmă că aceasta s-a pierdut în mare parte. Comunitatea, în acest sens, nu era interesată de păstrarea și supravegherea tradiției. Mai mult decât atât, tradiția era deschisă inovațiilor comunității care, în scurtă vreme, au fost atribuite fondatorului ei. Este informală în sensul în care nu putem vorbi de un învățător identificabil, de studenți sau de vreo structură de acest fel în care materialul oral să fie dat mai departe de la o persoană la alta. Procesul e fluid și maleabil, deschis la adăugiri și forme noi. În acest model, este necontrolată, cu alte cuvinte, nu există limite stabilite asupra gradului în care tradiția se poate schimba sau dezvolta. De asemenea, procesul ar fi informal fiindcă nu există nicio structură de indivizi identificați care să fie responsabili de păstrarea și transmiterea mai departe a tradiției.” Richard Bauckham, *Jesus and the Eyewitnesses: The Gospels as Eyewitness Testimony (2nd ed.)*, Grand

- Rapids/Cambridge, Eerdmans, 2006, p. 117. ↑
6. Richard Bauckham, *Jesus and the Eyewitnesses*, p. 112-115. ↑
7. *Ibid.*, p. 117. ↑
8. Fragment dintr-o scrisoare adresată în 18 Octombrie 1931 lui Arthur Greeves. Citat din Walter Hooper (editor), *The Collected Letters of C. S. Lewis. Volume 1.*, HarperCollins, 2009. ↑
9. Richard Bauckham, *Jesus and the Eyewitnesses*, p. 2. ↑
10. Norman L. Geisler și William E. Nix, *A General Introduction to the Bible, Revised & Expanded*, Chicago, Moody Press, 1986, p. 242. ↑
11. Paul W. Barnett, *Documentele care stau la baza Noului Testament*, trad. Ioan Mihoc, Cluj-Napoca, Logos, 2010, p. 27. ↑
12. „Autoritatea și autenticitatea Bibliei nu pot fi stabilite până când nu se știe dacă sunt integre prezentele copii.” Norman L. Geisler și William E. Nix, *A General Introduction to the Bible, Revised & Expanded*, p. 246. ↑
13. Bart Ehrman, *Misquoting Jesus: The Story Behind Who Changed the Bible and Why*, New York, HarperCollins, 2005, p. 10. ↑
14. *Ibid.* ↑
15. În această privință, Wallace amintește că deținem între 10 și 15 manuscrise parțiale scrise până după 100 de ani de la terminarea Noului Testament și întreabă retoric: „Nu este oare posibil ca unele dintre aceste copii să aparțină generației a treia sau a patra sau să fie copiate după manuscrise chiar mai timpurii?” Darell L. Block și Daniel B.Wallace, *Dethroning Jesus. Exposing Popular Culture's Quest to Unseat the Biblical Christ*, Nashville, Thomas Nelson, 2007, p. 44. ↑
16. Daniel B.Wallace, *Dethroning Jesus*, p. 41. ↑
17. *Ibid.* ↑
18. *Ibid.* ↑
19. Norman L. Geisler și William E. Nix, *A General Introduction to the Bible*, p. 242. ↑
20. Numărul este în prezent de peste 5800, iar între timp se descoperă și alte manuscrise. O sursă pentru informațiile curente este: *Center for the Study of New Testament Manuscripts* (<http://www.csntm.org/>) (Accesat ultimă dată în 12/11/2020, ora 13:00). ↑
21. Norman L. Geisler și William E. Nix, *A General Introduction to the Bible*, p. 246. ↑
22. Darell L. Block și Daniel B.Wallace, *Dethroning Jesus. Exposing popular culture's quest to unseat the biblical Christ*, Nashville, Thomas Nelson, 2007, p. 41. ↑
23. Bruce Metzger și Bart Ehrman, *The Text of the New Testament: Its Transmission, Corruption and Restoration*, New York, Oxford University Press, 2005, p. 126. ↑
24. Norman L. Geisler și William E. Nix, *A General Introduction to the Bible*, p. 239. ↑
25. J. Ed Komoszewski, *Reinventing Jesus*, p. 89. ↑
26. „ ...Răspândirea cu rapiditate a mesajului Evangheliei a însemnat că nu mai putea fi control asupra conținutului ei. Asta înseamnă că o dată ce Evanghelia a ajuns mai departe de Ierusalim, apostolii nu mai erau în poziția de o altera fără ca lucrul acesta

- să iasă în evidență.” Komoszewski, *Reinventing Jesus*, p. 30. ↑
27. Komoszewski, *Reinventing Jesus*, p. 30. ↑
28. Vezi 2 Petru 1:1-22; Tit 3:10; 1 Ioan 4:1; 2 Corinteni 11:4; 2 Ioan 1:11; Galateni 1:8-9 etc. ↑
29. Komoszewski, *Reinventing Jesus*, p. 89. ↑
30. Darell L. Block and Daniel B. Wallace, *Dethroning Jesus. Exposing popular culture's quest to unseat the biblical Christ*, Nashville, Thomas Nelson, 2007, p. 47. ↑
31. John Walton, *The Lost World of Scripture*, p. 15. ↑
32. Bazat pe recepționare auditivă. ↑
33. Komoszewski, *Reinventing Jesus*, p. 26. ↑
34. John H. Walton, *The Lost World of Scripture*, p. 117. ↑
35. *Ibid.* În special citatul: „Textele orale ale lui Isus au devenit textele orale ale martorilor oculari, și acele texte orale au devenit baza scrierii Evangheliilor, însă scrierea textelor nu a înlocuit textele orale.” ↑
36. Daniel B. Wallace, *Dethroning Jesus*, p. 58. ↑
37. *Ibid.*, p. 55. ↑
38. Ca să înțelegem ce presupune o diferență considerată importantă și în același timp viabilă, luăm ca exemplu pasajul din Romani 5:1. Astfel, literele omicron și omega, în urma înlocuirii reciproce, vor da fie modul indicativ al verbului „a avea,” fie modul subjonctiv al acestuia. Precizăm că există manuscrise în care există ambele variante. Prin urmare, potrivit unor manuscrise, s-ar putea înțelege că „avem pace...” (*echomen*) sau potrivit altora forma verbului ar impune traducerea „să avem pace...” (*echōmen*). Daniel B. Wallace, *Dethroning Jesus*, p. 57. ↑
39. Daniel B. Wallace, *Dethroning Jesus*, p. 57. ↑
40. Acest fapt este recunoscut și de Bart Ehrman în apendicele cărții sale *Misquoting Jesus*. Blomberg spune că: „Este păcat că această recunoaștere apare într-un apendice și doar după critici repetate.” Craig L. Blomberg, *Can We still believe the Bible? An Evangelical engagement with Contemporary Questions*, Grand Rapids, Brazos Press, 2014, p. 31. ↑
41. F.F. Bruce, *The New Testament Documents. Are they Reliable?*, Grand Rapids/Cambridge, Eerdmans, 2003, p. 8. ↑
42. *Ibid.* ↑
43. *Ibid.* ↑
44. „În total, Policarp atestă existența următoarelor scrieri: Matei, Marcu, Luca, Ioan, Fapte, Romani, 1-2 Corinteni, Galateni, Efeseni, Filipeni, Coloseni, 2 Tesaloniceni, 1-2 Timotei, Evrei, 1 Petru [și] 1 Ioan... Ignațiu citează sau se referă la: Matei, Marcu, Luca, Ioan, Fapte, Romani, 1-2 Corinteni, Galateni, Efeseni, Filipeni, Coloseni, 1 Testaloniceni, 1-2 Timotei, Tit, Filimon, Evrei, Iacov, 1 Petru, 2 Petru, 1 Ioan, 3 Ioan [și] Apocalipsa... Clement... se refera la: Matei, Marcu, Luca, Romani, 1 Corinteni, Efeseni, 1 Timotei, Tit, Evrei, Iacov [și] 1 Petru.” Paul Barnett, op. cit., p. 49. ↑
45. „Este curios că istoricii au fost adesea mult mai dispuși să aibă încredere în

consemnările Noului Testament decât mulți teologi.” F.F. Bruce, op. cit, p. 7-8. ↑

46. *Ibid.* ↑

47. Este adevărat că unii cercetători au tendința de a stabili data scrierilor Noului Testament ca fiind destul de târzie, însă trebuie să fim atenți pentru a nu cădea într-o greșeală frecvent întâlnită în cazul unora dintre ei, și anume acceptarea unei presupozitii naturaliste, care exclude miracolele din relatările nou-testamentare, și prin care profețiile lui Hristos din Evangheliile devin afirmații *ex post facto*. Norman L. Geisler, *Baker Encyclopedia of Christian Apologetics*, Grand Rapids, Baker Books, 1999, p. 677. ↑

48. Paul W. Barnett, op. cit., p. 50. ↑

49. Norman L. Geisler, *Baker Encyclopedia of Christian Apologetics*, p. 677. ↑

50. De pildă, toate cele patru evanghelii subliniază ca Iuda urma să-l trădeze pe Isus (Matei 10:4; Marcu 3:19; Luca 6:16; Ioan 6:71), sau, în pasajul din Faptele 11:28, istoricul Luca relatează o profeție a proorocului Agab despre o foamete care va veni în întreaga lume, ca mai apoi să scoată în evidență împlinirea acestei profeții în timpul Împăratului Claudiu (41-54 d.Hr). De asemenea, în textul din Ioan 2:19-22 se discută despre dărâmarea templului în trei zile, eveniment care, așa cum explica apostolul Ioan, le-a reamintit ucenicilor după învierea Domnului că, în fapt, Isus vorbea despre templul trupului Său și nu despre locașul de închinare al evreilor din Ierusalim. Dar în cazul predicției despre împresurarea și căderea Ierusalimului (Matei 24:1-2, Marcu 13 1, Luca 21:5-6), autorii evangheliilor sinoptice păstrează tăcerea cu privire la împlinirea ei, deși o asemenea discuție ar fi avut un rol deosebit de important în confirmarea mesianității lui Isus. Un alt eveniment relevant de care trebuie legată datarea documentelor Noului Testament este moartea lui Pavel din anul 64 d. Hr. La sfârșitul cărții Faptele Apostolilor (în cap. 28), Luca relatează despre Pavel că acesta a locuit doi ani într-o așezare luată cu chirie (Faptele 28:30) și, de asemenea, nu se menționează nimic despre judecarea lui de către împăratul Nero sau dacă apostolul a fost eliberat. Alte argumente pentru o datare timpurie a cărții Faptele Apostolilor includ faptul că aceasta nu menționează în vreun fel deteriorarea relațiilor între creștini și Roma, care a avut loc în timpul persecuțiilor lui Nero. Pe lângă asta, nu este relatată nici uciderea lui Iacov de către Sinedriu în circa 62 d. Hr. Norman L. Geisler, *Baker Encyclopedia of Christian Apologetics*, p. 677. ↑

51. *Ibid.*, pp. 922-923. ↑

52. Komoszewski, *Reinventing Jesus*, p. 22. ↑

53. Norman L. Geisler, *Baker Encyclopedia of Christian Apologetics*, p. 765. ↑

54. F.F. Bruce, *The New Testament Documents. Are they Reliable?*, p. 7. ↑

55. John H. Walton, *The Lost World of Scripture*, pp. 15, 70. ↑

56. John H. Walton, *The Lost World of Scripture*, pp. 16, 82, 117, 141. ↑

57. *Ibid.*, p. 16. ↑

58. *Ibid.*, p. 82. ↑

59. *Ibid.*, pp. 90, 91. ↑

60. *Ibid.*, pp. 18-19. ↑
61. *Ibid.*, pp. 89-92. ↑
62. *Ibid.*, p. 101. ↑
63. *Ibid.*, p. 118. ↑
64. Komoszewski, *Reinventing Jesus*, p. 27. ↑
65. Norman L. Geisler, *Baker Encyclopedia of Christian Apologetics*, p. 166. ↑
66. Gary R. Habermas și Michael R. Licona, *The Case for the Resurrection of Jesus*, Grand Rapids, Kregel, 2004, p. 59. ↑
67. Komoszewski, *Reinventing Jesus*, pp. 39-49. ↑
68. *Ibid.*, p. 46. ↑
69. *Ibid.*, p. 47. ↑
70. Richard Bauckham, *Jesus and the Eyewitnesses*, pp. 207, 208. ↑
71. *Ibid.*, p. 215. ↑
72. *Ibid.*, p. 207. ↑
73. *Ibid.*, p. 13. ↑
74. *Ibid.*, p. 15. ↑
75. *Ibid.*, p. 115. ↑
76. John H. Walton, *The Lost World of Scripture*, pp. 121. ↑
77. Richard Bauckham, *Jesus and the Eyewitnesses*, p. 127. ↑
78. *Ibid.*, p. 122. ↑
79. *Ibid.* ↑
80. *Ibid.*, p. 118. ↑
81. Richard Bauckham, *Jesus and the Eyewitnesses*, p. 128. ↑
82. John H. Walton, *The Lost World of Scripture*, pp.125, 126. ↑
83. Richard Bauckham, *Jesus and the Eyewitnesses*, p. 128. ↑
84. *Ibid.*, p. 24. ↑
85. *Ibid.*, p. 131. ↑
86. *Ibid.*, p. 132. ↑
87. *Ibid.*, p. 21. ↑
88. *Ibid.*, p. 20. ↑
89. Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, XXXIX.3-4. în Eusebiu de Cezareea, *Scrieri, Partea Întâia, Istoria Bisericească. Martirii din Palestina*, trad. P. Bodogae, București, EIMBOR, 1987, p. 142. ↑
90. Richard Bauckham, *Jesus and the Eyewitnesses*, p. 132. ↑
91. *Ibid.*, p. 126. ↑
92. *Ibid.*, p. 133. ↑
93. *Ibid.*, p. 131. ↑
94. *Ibid.*, pp. 132,133. ↑
95. John H. Walton, *The Lost World of Scripture*, p. 121. ↑
96. Richard Bauckham, *Jesus and the Eyewitnesses*, p. 127. ↑
97. Paul W. Barnett, op. cit., pp. 59-61. ↑

98. *Ibid.*, p. 128. ↑
99. *Ibid.*, p. 135. ↑
100. Aceeași părere o exprima și Iustin (100-164 d.Hr), prin anul 150, dar și Irineu (130-202 d.Hr), pe la anul 170, cât și Clement (c.150-c.215 d.Hr.), prin anul 180. Paul W. Barnett, op. cit., p. 93. ↑
101. Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, XX.14. în Eusebiu de Cezareea, *Scrieri, Partea Întâia*, p. 144. ↑
102. *Ibid.* ↑
103. Paul W. Barnett, op. cit., pp. 113-122. ↑
104. *Ibid.*p. 85. ↑
105. Richard Bauckham, *Jesus and the Eyewitnesses*, p. 134. ↑
106. *Ibid.*, p. 131. ↑
107. Craig L. Blomberg, *Can We still believe the Bible?*, p. 92. ↑
108. *Ibid.* ↑
109. Spre exemplu: 1 Corinteni 8:6; 1 Corinteni 15:3-7; Romani 10:9-10; Filipeni 2:6-11; Coloseni 2:9-15 etc. ↑
110. Gary R. Habermas și Michael R. Licona, *The Case for the Resurrection of Jesus*, Grand Rapids, Kregel, 2004, p. 56. ↑
111. Gary R. Habermas și Michael R. Licona, *The Case for the Resurrection of Jesus*, p. 63. ↑
112. F.F. Bruce, *The New Testament Documents*, p. 53. ↑
113. Paul W. Barnett, op. cit., p. 204. ↑
114. *Ibid.* ↑
115. *Ibid.*, p. 205. ↑
116. *Ibid.*, p. 203. ↑
117. F.F. Bruce, *The New Testament Documents. Are they Reliable?*, pp. 50-51. ↑
118. *Ibid.*, p. 51. ↑
119. Tacit, *Anale XX.44*. apud. Josh Mcdowell, *Mărturii care cer un verdict. Mărturii istorice în sprijinul credinței creștine*, trad. Eugen Paul, Wheaton, Societatea Misionară Română, 1992, p. 89-90. ↑
120. Lucian, *Peregrinul Trecător*, apud Josh Mcdowell, *Mărturii care cer un verdict*, p. 90-91. ↑
121. Iosif Flaviu, *Antichități*, XVIII.3.3. Traducerea în lucrarea de față este preluată din *Mărturii care cer un verdict* și corespunde versiune arabă a *Antichităților*, *Unwan Al-Mukallal Bi-Gadail Al-Hikma Al-Mutawwaj Bi-Anwa Al-Fasafa Al-Manduh Bi-Hawaw Al-Marifa*, text compilat de către episcopul Apapius în secolul al X-lea apud. Josh Mcdowell, *Mărturii care cer un verdict*, p. 90-91. (Vezi și: Iosif Flavius, *Antichități*, XVIII.3.3. Josphus Flavius, *Antiquities of the Jews*, traducere de Louis H. Feldman, LCL 433, Cambridge și Londra, Harvard University Press, 1965, pp. 48-51). ↑
122. *Talmudul Babilonean*, Sanhedrin 43a. apud. Josh Mcdowell, *Mărturii care cer un verdict*, p. 94. ↑

123. Gary R. Habermas și Michael R. Licona, *The Case for the Resurrection of Jesus*, pp. 91-92. ↑

124. *Ibid.*, p. 57. ↑

BIBLIOGRAFIE

Barnett, Paul W., *Documentele care stau la baza Noului Testament*, trad. Ioan Mihoc, Cluj-Napoca, Logos, 2010.

Bauckham, Richard, *Jesus and the Eyewitnesses: The Gospels as Eyewitness Testimony*, Grand Rapids/Cambridge, William B. Eerdmans, 2006.

Bauckham, Richard, *Jesus and the God of Israel: God Crucified and Other Studies on the New Testament's Christology of Divine Identity*, Grand Rapids (Michigan), William B. Eerdmans, 2008.

Block, Darell L. and Daniel B. Wallace, *Dethroning Jesus. Exposing popular culture's quest to unseat the biblical Christ*, Nashville, Thomas Nelson, 2007.

Blomberg, Craig L., *Can We still believe the Bible? An Evangelical engagement with Contemporary Questions*, Grand Rapids, Brazos Press, 2014.

Bruce, F.F., *The New Testament Documents. Are they Reliable?*, Grand Rapids/Cambridge, William B. Eerdmans Publishing Co., 2003.

Ehrman, Barth, *Misquoting Jesus: The Story Behind Who Changed the Bible and Why*, New York, HarperCollins, 2005.

Eusebiu de Cezareea, *Scrieri, Partea Întâia, Istoria Bisericească. Martirii din Palestina*, trad. P. Bodoșogae, București, Ed. Inst. Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe, 1987.

Geisler, Norman L. and William E. Nix, *A General Introduction to the Bible, Revised & Expanded*, Chicago, Moody Press, 1986.

Geisler, Norman L., *Baker Encyclopedia of Christian Apologetics*, Grand Rapids, Baker Books, 1999.

Habermas, Gary R. and Michael R. Licona, *The Case for the Resurrection of Jesus*, Grand Rapids, Kregel Publications, 2004.

Hoper, Walter (editor), *The Collected Letters of C. S. Lewis. Volume 1.*, HarperCollins, 2009.

Komoszewski, J. Ed., M. James Sawyer and Daniel B. Wallace, *Reinventing Jesus. How*

Contemporary Skeptics Miss the Real Jesus and Mislead Popular Culture, Grand Rapids, Kregel, 2006.

Mcdowell, Josh, *Mărturii care cer un verdict. Mărturii istorice în sprijinul credinței creștine*, trad. Eugen Paul, Wheaton (Illinois), Societatea Misionară Română, 1992.

Metzger, Bruce and Bart Ehrman, *The Text of the New Testament: Its Transmission, Corruption and Restoration*, New York, Oxford University, 2005.

Rasmussen, Joshua L., *How Can Reason Lead to God. A Philosopher's Bridge to Faith*, Downers Grove (Illinois), IVP Academic, 2019.

Walton, John H. and D. Brent Sandy, *The Lost World of Scripture. Ancient Literary Culture and Biblical Authority*, Downers Grove, 2013.

Imagine: Flickr